T.C.

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ABDULLAH CEVDET DÜŞÜNCESİNDE AHLAK

DİLEK SEKMEZ

TEZ DANIŞMANI:

Doç. Dr. Ahmet ÇAPKU

NİSAN - 2018

T.C

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Felsefe Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı öğrencisi Dilek SEKMEZ'in "Abdullah Cevdet Düşüncesinde Ahlak" başlıklı tezi ../../…. tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmenliğinin ilgili maddeleri uyarınca değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Yasin ÇAKIREL
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Bu tezin Yüksek Lisans derecesi elde etmek için gerekli olan koşulları sağladığını onaylarım.

Prof. Dr. Sadık TÜRKER
Felsefe Anabilim Dalı Başkanı

Bu tezi okuyarak içerik ve nitelik açısından incelediğimizi ve Yüksek Lisans derecesi almak için yeterli olduğunu onaylıyoruz.

Doç. Dr. Ahmet ÇAPKU
Tez Danışmanı

Jüri Üyeleri:

Doç. Dr. Ahmet ÇAPKU Kırklareli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet DAĞ Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Nebi MEHDİYEV Trakya Üniversitesi

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Dilek SEKMEZ

27.04.2018

ÖZ

ABDULLAH CEVDET DÜŞÜNCESİNDE AHLAK

Sekmez, Dilek
Yüksek Lisans, Felsefe
Tez Yöneticisi: Doç Dr. Ahmet Çapku
Nisan 2018

Arapça ‘hulk’, Yunanca ‘ethos’, Latince ‘moralitas’ kelimelerine karşılık gelen ahlak; basit anlamı ile toplumdaki bireylerin davranışlarını düzenleyen, iyi davranışlarda bulunup kötü davranışlardan kaçınılması gerektiğini savunan, dönem dönem farklılık gösteren ve akıl-fikir sahibi insana özgü bir değerdir. Peki, ahlakın kaynağı nedir? Bununla ilgili olarak çeşitli fikirler beyan edilmiş olsa da üzerinde en çok durulan görüşler, ahlakın; dine dayalı olması, akıl ve mantık kökenli olması, sosyoloji, psikoloji, antropoloji gibi bilimlerle temellendirilmiş olmasıdır. Abdullah Cevdet’e göre ahlak, dini yargılardan ayrıştırılıp sosyoloji, antropoloji, felsefe gibi bilim dalları ile desteklenerek, aklın ve mantığın temel alındığı, toplum menfaatlerinin gözetildiği bir değer haline getirilmelidir.

Anahtar kelimeler: Abdullah Cevdet, Ahlak, Din, Akıl, Batıcılık

ABSTRACT

MORALS İN THE THOUGHT OF ABDULLAH CEVDET

Sekmez, Dilek
Master of Arts, Philosophy
Supervisor: Associate Professor Ahmet ÇAPKU
April, 2018

Moral, in Arabian ‘hulk’, in Grek ‘ethos’, in Latin ‘moralitas’ is a value that has the meaning of regularing the behaviours of people in society, defending the necessity of good behaviours rather than bad ones, differentiaring from time to time and being proper to person who has common senses simply. All to soon, what is the source of Moral? Although various thoughts have been stated, the most emphasized thought is that Moral is prediceted on Religion, it has its origins in Wisdam and Logic, and it is grounded in sciences like Sociology, Psyhology, Anthropology. According to Abdullah Cevdet, Moral should became a value that is separated from Religion with the support of some sciences like Sociology, Psychology and Anthropology, it should be based on wisdom and logic and should protects social benefits.

Key words: Abdullah Cevdet, Moral, Religion, Logic, Westernism

ÖNSÖZ

Tez yazım süreci gerek konunun belirlenmesi gerek yazım aşaması itibariyle zor ve emek isteyen bir süreçtir. Bu nedenle tez konusunun belirlenmesinde bana yol gösteren, tez yazım aşamasında çeşitli kaynaklara ulaşmama yardımcı olan ve bu süreçte bilgisi, anlayışı, sabrı ile desteğini benden hiçbir zaman esirgemeyen değerli danışman hocam Doç. Dr. Ahmet ÇAPKU'ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca tez yazım döneminde desteğini gördüğüm Arş. Gör. Mürsel TEKİN'e de teşekkür ederim.

Dilek SEKMEZ

Nisan, 2018

Kırklareli

İÇİNDEKİLER

BEYAN ..... **iii**

ÖZ ..... **iv**

ABSTRACT ..... **v**

ÖNSÖZ ..... **vi**

KISALTMALAR ..... **ix**

GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDULLAH CEVDET VE DÖNEMİ **7**

A. ABDULLAH CEVDET'İN FİKRÎ YAPISININ ŞEKİLLENMESİ AÇISINDAN HAYATINA BAKIŞ 7

B. SON DÖNEM OSMANLI SİYASİ YAPISI 10

C. DÖNEMİN FİKRÎ GİDİŞATI ÜZERİNE 14

1. Dönemin Önemli Fikir Akımları 18

a. Osmanlıcılık 18

b. İslamcılık 18

c. Türkçülük 19

d. Batıcılık 21

D. ABDULLAH CEVDET'İN DÜŞÜNCE KAYNAKLARI **22**

1. Doğu Kaynakları 22

a. El-Maarrî 23

b. Mevlânâ 26

c. Ömer Hayyam 28

2. Batı Kaynakları 29

a. Gustave Le Bon 29

b. Jean Marie Guyau ve "Bir Ahlakın İcmali" 34

c. Louis Ludwig Büchner 36

d. Jean Meslier ve Akl-ı Selîm 40

E. OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDE AHLAKA KISA BİR BAKIŞ ... **45**

1. İslam Ahlakı ve Ahmet Naim 48

2. Yeni Ahlak ve Baha Tevfik 50

3. Türk Ahlakı ve Ziya Gökalp 53

İKİNCİ BÖLÜM

ABDULLAH CEVDET'İN SİYASET, FELSEFE, DİN BAĞLAMINDA FİKRİ YAPISI 59

A. ABDULLAH CEVDET VE KURTULUŞ FİKİRLERİ **59**

B. ABDULLAH CEVDET VE JÖN TÜRKLER 62

C. BATILILAŞMA DÜŞÜNCESİ 64

1. Cevdet Düşüncesinde Batılılaşma 66

D. KURTULUŞ FİKRİ AÇISINDAN FELSEFE 71

1. Abdullah Cevdet ve Felsefe 73

E. HÜMANİZM NEDİR? 75

1. Abdullah Cevdet Düşüncesinde Hümanizm 77

a. Din eleştirisi ve aklın konumu 79

b. Doğu ve batı sentezi 80

c. Siyaset ve yeni ahlak 81

F. ABDULLAH CEVDET DÜŞÜNCESİNDE MATERYALİST ANLAYIŞ 82

1. Madde ve Din Hakkında Görüşler 82

2. Abdullah Cevdet'in Din (İslam) Yorumu 86

a. Din ve toplumsal ilerleme 86

b. Muhalefet aracı olarak din 88

c. Abdullah Cevdet'te din-bilim-felsefe ilişkisi 90

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABDULLAH CEVDET VE AHLAK GÖRÜŞÜ 97

A. İCTİHAD'DA AHLAK İLE İLGİLİ MUHTELİF KONULAR 97

1. Talim ve Terbiyede Nüfuz ve Disiplin 97

a. Cevdet ve eğitim 98

b. Eğitim ve latin harfleri 104

c. Sağlık 106

d. Medeni kanun 107

e. İktisat 108

2. Yeni Laik ve Müeyyidesiz Ahlak 108

SONUÇ 119

KAYNAKÇA 123

KISALTMALAR

age	: Adı geçen eser
agm	: Adı geçen makale
çev	: Çeviren
drl	: Derleyen
fel	: Felsefe
KLU	: Kırklareli Üniversitesi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
yay. haz.	: Yayına hazırlayan

GİRİŞ

Osmanlı Devleti kuruluş döneminden çöküşüne kadar üç kıtada iz bırakan ve tam 624 sene varlığını sürdüren bir devlet olma özelliği göstermiştir. Başlangıçta girdiği birçok savaşı kazanan, topraklarını sürekli genişleten, düşmanları karşısında ezici bir üstünlüğe sahip olan bir devlet ne oldu da duraklama, gerileme ve nihayetinde dağılma dönemine girdi? Hangi etkenler bu görkemli devletin yıkılmasına sebep oldu?

Osmanlı Devleti'ndeki ilk bozulma emareleri 1579 yılında Sokullu Mehmet Paşa'nın ölümüyle başlamış ve 1699 Karlofça Antlaşması'na kadar devam etmiştir. Bu dönemde padişahların görevlerini layıkıyla yerine getirememesinden kaynaklanan yönetimdeki bozulmalar, padişahın ordusuyla beraber savaşa katılmamasına bağlı olarak askerî alanda oluşan bozulmalar, Avrupa eğitim sisteminin hızlı bir gelişme göstermesine karşın Osmanlı eğitim sisteminin ona ayak uyduramaması sonucu ortaya çıkan sıkıntılar, coğrafî keşifler nedeniyle Osmanlı ticaret yollarının önem kaybetmesi, Avrupa'da ortaya çıkan Rönesans ve Reform hareketleri, ahlakî yapının yozlaşmasıyla toplumda ortaya çıkan başkaldırılar bu büyük imparatorluğun çöküşüne zemin hazırlayan ilk sebepler arasında gösterilebilir.

Osmanlı'nın duraklamaya girmesine neden olan bu etkenler çözüme ulaştırılamamıştır. Kaybedilen ilk büyük toprak parçasına neden olan Karlofça Anlatması'yla başlayan ve 1792 yılında imzalanan Yaş Antlaşması'na kadar devam eden döneme Gerileme Dönemi denilmiştir. Bu döneme girilme nedeni de duraklamadan farksızdır. Şehzadelerin sancağa gönderilmemesi, küçük yaştaki şehzadelerin tahta çıkması, kadınların yönetimde etkin rol oynamaya başlaması gibi sebepler merkezî yönetim üzerinde geri dönülmez zararlara yol açmıştır. Öte yandan coğrafî keşifler sayesinde Batılı güçlerin Osmanlı ticaret yollarına olan ihtiyacının azalması, bozulan ekonomiye bağlı olarak vergilerde meydana gelen zamlar ve bu zamlar sonucu çiftçilerin zor durumda kalmaları, Kanuni döneminde ilk kez verilen kapitülasyonların duraklamayla beraber artması gibi hususlar

devletin ekonomik yapısında ciddi hasarlara neden olmuştur. Bunun yanı sıra askeri alanda meydana gelen Yeniçeri Ocağı'nın disiplinsiz davranışları, tımar sisteminin bozulması, Avrupa'nın Osmanlı'ya nispetle askeri alanda teknolojik ilerlemeler kaydetmesi gibi nedenler askeri düzenin sarsılmasını beraberinde getirmiştir. Devletin bu hale gelmesinde etkili olan diğer unsur ise eğitim sisteminde meydana gelen sıkıntılardır. Kâtip Çelebi'nin işaret ettiği üzere medreselerde tabiat bilimlerine mukabil din ilimlerine ağırlık verilmesi, beşik uleması kavramının ortaya çıkması, Avrupa'nın müspet ilimler alanındaki ilerlemesine karşın Osmanlı'nın bu alandaki gelişmeleri takip edememesi bu sıkıntıların nedenleri olmuştur.

Duraklama, gerileme ve dağılma dönemine girilmesinde etkili olan unsurlar küçük farklılıklar gösterse de temelde aynıdır. Yukarıda dile getirilen siyasi, askeri, ekonomik, toplumsal, eğitim, teknik alanlarında yaşanan sıkıntılar ve beraberinde dış güçlerin etkisi, Osmanlı'yı dönüşü olmayan bir yola sokmuştur.

Devleti bu durumdan kurtarmak için her dönemde çeşitli ıslah çalışmaları yapılsa da başarılı bir sonuç elde edilememiştir. Duraklama döneminde Yeniçeri Ocağı'nın olumsuz davranışlarını kontrol altına almak adına kapatılmak istenmesi, ülke içinde düzeni sağlamak amacıyla çeşitli alkol ürünlerine kısıtlamalar getirilmesi, ekonomiyi düzletmek amacıyla saray harcamalarında kısıtlamalar yapılması akla gelen bazı ıslahatlardır. Ancak duraklama döneminde yapılan yenilikler Batı'nın üstünlüğü kabul edilerek yapılmamıştır. Batılı anlamda ilk ıslahat çalışmaları gerileme döneminde başlamıştır. Bu dönemde askeri alana ağırlık verilmiş ve Fransa ordusu örnek alınarak Nizam-ı Cedid adında bir ordu kurulmuştur. Deniz ve kara mühendishaneleri açılmıştır. Avrupa'da elçilikler sürekli hale getirilmiştir.

Dağılma döneminde de ıslahat çalışmaları devam etmiştir. Bakanlıkların kurulması, muhtarlığın ihdas edilmesi, tımar sisteminin kaldırılması, askeri amaçlı nüfus sayımının yapılması, ilköğretimin zorunlu hale getirilmesi, pasaport uygulamasına geçilmesi, Avrupa tarzında müziğin serbest

bırakılması, Osmanlı'nın ilk medeni hukuku olan Mecelle'nin hazırlanması gibi yenilikler söz konusudur. Bu dönemde gerçekleşen Tanzimat ve Islahat fermanları önemli bir yere sahiptir. 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'yla din ayrımı yapılmaksızın herkesin güvenliğinin sağlanması, vergilerin eşit oranda alınması, özel mülkiyet anlayışının ortaya çıkması dikkate değer konulardır. Tanzimat Fermanı'nın en önemli özelliği padişahın yetkilerinin ilk kez kısıtlanmış olmasıdır. Tanzimat'ın ardından 1856 yılında Islahat Fermanı ilan edilmiştir. Bu fermanı, Tanzimat'tan ayıran temel özellik Batılı devletlerin etkisi ile ilan edilmiş olmasıdır ve azınlıklara oldukça geniş haklar tanınmasıdır.

Tanzimat ve Islahat fermanlarının ardından ilan edilen I. ve II. Meşrutiyet yine bu dönemde gerçekleşen önemli olaylar arasındadır. Sözü edilen fermanların ve meşrutiyetlerin ilan edilmesinin temel amacı Osmanlı Devleti'ni kötü gidişattan kurtarmaktır. Ayrıca Meşrutiyet ile Osmanlı'da ilk kez rejim değişikliğine gidilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin çöküşe girme sebepleri arasında yukarıda dile getirilenler yanında ahlakî yapıda meydana gelen yozlaşmalar da önemli bir yer tutar. Ahlakî yapının çöküntüye uğramasıyla toplumun, toplumun çöküntüye uğramasıyla devletin zarar göreceğini söyleyebiliriz. Ahlak ve ahlak eğitimi bir devlet için niçin bu kadar büyük öneme sahiptir? Hayatla ve çevresiyle barışık, karşılaştığı problemlere çözüm bulabilen bireylerden meydana gelen toplumlarda mutluluk ve huzur beraberinde gelir. İşte bu noktada, bireyin ve toplumun huzur ve refahının sağlanması konusunda ahlak oldukça önem arz eder. Ancak ahlakta meydana gelen bozulmalar toplumda dedikodu, adam kayırma vb. kötü davranışların ortaya çıkmasına neden olacağından huzur ve refah ortamını da bozacak ve devlete daha çok zarar verecektir.

Ahlak, toplumların ilerlemesinde önemi göz ardı edilemeyecek bir değerdir. Toplumsal yapılarda çatırdamaların olduğu ülkeler incelenecek olursa, onların ahlakî yapılarında bir bozulmanın olduğu görülecektir.

Nitekim Osmanlı Devleti'nin son döneminde ülkenin kötü durumu üzerinde bozulan ahlakın etkisi de oldukça önemlidir.

Ahlak, Müslüman, Hıristiyan vb. fark etmeksizin bireyin iyi veya kötü şekilde adlandırılmasına neden olan maneviyatla alakalı değerler bütünüdür. Başka bir deyişle toplumların sosyal yaşamları içinde uydukları kurallardır. Nitekim toplumun kötü olarak gördüğü bir davranışta bulunan birine ahlaksız veya iyi bir davranışta bulunan birine ahlaklı denildiğine tanık oluruz.

Osmanlı Devleti, ana hatları itibarıyla İslam ahlakını benimseyen ve o doğrultuda düzeni yönlendiren bir devlettir. İslam ahlakı ise Kuran-ı Kerim ve hadislere dayanmaktadır. Ancak o günün popüler akımı olan, ilerleme sağlamak için kendisine ihtiyaç duyulan ve 'modernite' adıyla anılan bu kavram nedeniyle İslam ahlakı ihmal edilerek sekteye uğramıştır.

Ahlak denildiği zaman akıllarda dini bir terim canlanır. Dini görevlerini yerine getiren, emir ve yasak olarak buyrulan şeyleri kayıtsız şartsız yapan kişilere ahlaklı veya güzel ahlak sahibi gibi benzetmeler yapılırken dini vecibelere uymayan kişiler için de ahlaksız veya kötü ahlaklı şeklinde betimlemeler yapılır. Dini ibadetlerin yerine getirilmesi güzel ve olması gereken bir davranıştır. Ancak ahlakı sadece bununla sınırlamak doğru olmaz. İbadetlerini yerine getirmeyen ancak toplum içinde dürüst, yardımsever birine 'ahlaksız' demek de doğru olmaz. Osmanlı'da da İslam ahlakı benimsendiği için dine dayalı bir ahlaki yapının varlığı söz konusudur. Bu açıdan Osmanlı'da medrese ve mekteplerde ahlak, din dersleri kapsamında verilmiştir.

Osmanlı son döneminde ahlak ile ilgili olarak bir başka dikkat çekici husus ise din kavramının yerine 'vicdan'ı koymak gerektiği tezidir. Çünkü kısaca tanımlamak gerekirse vicdan, insanın kendi davranışlarını yargılamasını sağlayan, ona iyi ve doğru olan davranışlarda bulunmasını söyleyen iç sestir. Ahlak eğitiminde vicdanın geliştirilmesi büyük önem arz eder. Bu açıdan vicdan sahibi her bireyin ahlaksız davranışlardan kaçınıp iyi ve güzel olan davranışlara yöneleceği umulur.

Osmanlı'nın son döneminde yaşayan ve Batıcı olarak nitelenen Abdullah Cevdet, ahlakî yapıda meydana gelen bozulmaları fark eden ve bu doğrultuda Osmanlı Devleti'ni kurtarmak için önlemler almayı amaçlayan bir Osmanlı aydınıdır. Osmanlı'nın kurtuluşu için bazı şeylerden (ki, bu dindir) fedakârlık edilmesi gerektiğini düşünmüştür. Bunun yanı sıra siyasi hayatta, toplumsal, ekonomik, eğitim alanlarında yenilik yapmak, Batı'da gelişen teknolojinin Osmanlı topraklarına getirilmesini sağlamak ve yeni bir ahlak oluşturmaya çalışmak diğer düşünceleri arasındadır. Nitekim bu düşüncelerinden dolayı Cevdet, ağır eleştirilere maruz kalmıştır.

Yukarıda kısaca bahsettiğimiz hususlardan ve Abdullah Cevdet'in düşünce hayatından yola çıkarak onan, 'ahlak' anlayışına ulaşmaya çalışacağız. Ancak sonuç aşamasında değerlendirme yapılırken Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu buhran göz ardı edilmemelidir. Aynı şekilde çeşitli aydınlar tarafından ortaya atılan fikirler de o günün koşulları dikkate alınarak değerlendirilmelidir.

1. BÖLÜM

ABDULLAH CEVDET VE DÖNEMİ

A. Abdullah Cevdet'in Fikrî Yapısının Şekillenmesi Açısından Hayatına Bakış

Son dönem önemli fikir adamlarından olan Abdullah Cevdet, 9 Eylül 1869'da Arapgir'de doğmuştur. Babası Ömer Vasfi Efendi Diyarbakır birinci tabur kâtipliği yapmıştır. Daha sonra Ma'mûretülazîz Askeri Rüşdiyesi ile Kuleli Askeri Tıbbiye İdadîsini okumuş, daha sonra Mekteb-i Tıbbiye'ye kaydolmuştur. Cevdet Tıbbiye'de öğrenci iken önceleri dindar olarak tanınmıştır. Ancak Mekteb-i Tıbbiye o tarihlerde biyolojik materyalist fikirlerin revaçta olduğu bir yer olarak bilinmektedir. Bu konuda Mac Farlane şunları söyler:

> *"Çoktan beri bu kadar düpedüz materyalizm kitaplarını toplayan bir koleksiyon görmemiştim. Doktorlara ve Türk asistanlarına ayrılan mükemmel döşenmiş bir salona davet edilmiştim. Kanepenin üzerinde bir kitap vardı. Alıp baktım. Bu Baron d'Holbach'ın dinsizlik kitabı olan Systeme de la Nature'un son Paris baskısı idi. Kitabın çok okunmakta olduğunu sayfalarından birçok parçalarının işaretlenmiş olmasından anladım. Bu parçalar özellikle Tanrı'nın varlığına inanmanın saçmalığını, ruhun ölmezliği inancının imkânsızlığını matematikle gösteren parçalardı. Kitabı yerine koyarken Türk doktorlarından biri yanıma geldi. Fransızca olarak şunları söyledi: Bu, büyük bir filozoftur! Bu büyük bir filozofun eseridir. O daima haklıdır!"* (bkz. Pozitivizm ve Osmanlı'da Doğuşu).

Daha önce dine bağlı olduğu ifade edilen Cevdet ile ilgili olarak, önceki adı İttihadi Osmanî Cemiyeti olan İttihat ve Terakki Cemiyetinin kurucu şahısları arasında bulunan İbrahim Temo şunları dile getirir:

> *"Evvela sen [İshak Sukûtî], bir. (Koğuştan çıkıp bize doğru gelmekte olan yamalı suratlı) Mehmet Reşit'i göstererek, bu da iki, olduk üç. İşte bir cemiyet başladı demektir! Mehmet Reşit'e işaret ederek yanımıza çağırdık. Fikrimizi açtık. Bu sıra, o zaman çok sofu olan Abdullah Cevdet ikindi*

namazını kılarak mektebin camisinden çıkıp yanımıza gelince: Alınız bir de dördüncü dedim."[1]

Bu devrede Cevdet'in etkilendiği önemli isimlerden olan Kraft und Stoff isimli eserin yazarı olan Ludwig Büchner ve Spiritualisme et Materialisme kitabının yazarı Felix Isnard olması tesadüfî değildir. Cevdet'in, Kraft und Stoff'un bir bölümü olan *Bilinç, Düşünce, Beyin ve Ruh* kısmını Fizyolociya-i Tefekkür (1890) adıyla yayımladığı dikkate alınırsa etkinin boyutu daha iyi anlaşılır.

1894'te Mekteb-i Tıbbiye'den mezun olan Abdullah Cevdet, Haydarpaşa Hastanesi'ne göz doktorluğu yardımcısı sıfatıyla göreve başlamış, aynı yılın Kasım ayında kolera ile mücadele amacıyla Diyarbakır'a gönderilmiştir. Kendisi burada görev esnasında cemiyetin teşkilatlanması işiyle de uğraşmıştır. Ziya Gökalp gibi isimlerin ilgili teşkilatla tanışması Cevdet eliyle olmuştur. Materyalist Büchner'in *Natur und Geist* isimli eserini Goril adıyla yayımlaması materyalist düşünce ile yakından ilgilendiğine işaret eder. Dönüşte İstanbul'da bir takım siyasi faaliyetleri sebebiyle tutuklanmış ve Trablusgarb'a sürgün edilmiştir. Sürgünde iken Bir Kürd takma adıyla Mîzan, Meşveret, Mechveret Suplement Français dergilerinde imzasız yazılar kaleme almış, gizli faaliyetlere girişmiş. Sürgün yeri Fizan'a çıkınca Avrupa'ya kaçmış ve oradaki Jön Türklere katılmış.

Eylül 1897'de Cenevre'ye geçmiş ve Osmanlı mecmuasının yazarları arasında yer almıştır. Schiller'in Guillaume Tell'ini Türkçeye çevirmiş, II. Abdülhamit aleyhine yazın faaliyetlerine katılması Cevdet'in düşünce hayatını belirleyen önemli konular arasında siyasetin olduğunu gösterir. Nitekim onun ömür boyu çevirilerini yaptığı Gustave Le Bon'un düşünceleriyle tanışması bu döneme denk gelir. Le Bon'un 'Cumhur Ruhu' [Kitleler Psikolojisi] teorisi ile ilgilenmesi, aynı zamanda siyasetle ilgili görünmektedir. Edebiyat ve şiirle ilgilenmeye başlaması da bu dönemde kendini gösterir.

---

[1] İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, İstanbul: Arba Yayınları, 1987.

Cevdet'in hayatı daha sonra Viyana, Presburg, Paris ve Cenevre dolaylarında geçer. Burada anarşist eğilimli Osmanlı İttihat ve İnkılâp Cemiyeti'nin içinde yer alır. Eylül 1904'te, Türk düşün ve kültür hayatında önemli bir yeri olan ve özellikle Batıcı düşünce sahiplerine adeta ocak vazifesi gören İctihad dergisini kurar. 358 (üç yüz elli sekiz) sayı çıkan bu dergi Cenevre'de yayın hayatına alır, Mısır'da devam eder ve 1932 yılında Cevdet'in İstanbul'da ölümüne kadar devam eder.

Cevdet, Eylül 1905'te Mısır'a geçmiş ve İctihad dergisini orada yayınlamaya devam etmiştir. İkinci Meşrutiyet'in ilanına kadar orada kalmış, Osmanlı hanedanının aleyhindeki yazıları eleştirilere uğramış ve bu arada şarkiyatçı Reinhard A. Dozy'nin *Essai sur I'histoire de I'Islamisme* adlı eserini Tarih-i İslamiyet adıyla Türkçeye çevirmiş. Hz. Muhammed'in hayatını histeri psikolojisi ile açıklamaya çalışan bu esere tepkiler büyük olmuş ve Cevdet, halk arasında din düşmanı olarak tanınmıştır. İslam tarihi çalışmalarının tamamını zorba idarecilerin zoruyla kaleme alınmış metinler olarak görüp Dozy'nin eserini ilmi, objektif bir eser olarak tanıtması onun bu şekilde tanınmasında etkili olmuştur. Öyle anlaşılıyor ki, Cevdet, Mekteb-i Tıbbiye'de başlayan materyalist eğilimlerini yaptığı çeviriler ile pekiştirme yolunda epey mesafe almış görünmektedir.

1910 yılı sonlarında İstanbul'a dönen Cevdet, İctihad'ı 24. (yirmi dördüncü) sayısından itibaren yayınlamaya devam etmiş, birçok batıcı ve biyolojik materyalist kalem sahiplerinin yer aldığı bir dergi haline gelmiştir. Burada siyasi etkinliklerde bulunan Cevdet bir ara Osmanlı Demokrat Fırkası'nın ikinci başkanlığına gelmiştir. Balkan Harbi sonrası dergi yazarları, kendi içinde tam Batıcılar ile kısmî Batıcılar şeklinde ikiye ayrılmış, Cevdet tam Batıcıların lideri konumunda olmuştur. Öyle ki, onun; "Güçlü ve kuvvetli olanın haklı olmaya ihtiyacı yoktur. Bir ikinci medeniyet yoktur. Medeniyet, Avrupa medeniyetidir. Bunu gülüyle, dikeniyle

[ithal/kopya] etmeye mecburuz"[2] sözleri bu açıdan konuyu özetler niteliktedir.

İngiliz Muhipler Cemiyeti'nin ilk nizamnamesini kaleme alan ve kurucuları arasında yer alan Cevdet, Kürt Tealî Cemiyeti'nde de önemli roller üstlenmiş, 1919 Mart'ın sıhhiye müdürü olmuş ancak dini aşağılayıcı yazıları sebebiyle bu görevinde fazla kalamamıştır. Öyle anlaşılıyor ki, Cevdet, materyalist düşünce ile irtibatlı olarak dini aşağılayıcı kabul edilen yazıları sebebiyle İctihad dergisinin idaresi konusunda epey sıkıntılarla karşılaşmıştır. 1920 sonrası nüfus politikaları sebebiyle ortaya koyduğu düşünceleri, 'Avrupa'dan damızlık adam celbi' şeklinde medyada sunulmuş, bu da onun milletvekili seçilmesini engellemiştir.[3]

Cevdet'in sonraki hayatı genelde yayımcılık, telif ve tercüme eserler yazmak şeklinde şekillenmiştir. Batı'dan çevirdiği eserlerin önemli kısmı materyalist düşünce taşıyan eserlerdi. Nitekim 29 Kasım 1932'de öldüğünde cenaze namazının kılınıp kılınmayacağına dair tartışmalar, onun materyalist biri olarak görülmesi ile ilgili olmuştur. Dindar bir sofu olarak çıktığı düşün hayatını materyalist bir düşünür olarak tamamlamasında, içinde bulunduğu fikri ve siyasi ortamın etkisi vardır. Bu açıdan onun en çok incelediği, etkisi altında kaldığı önemli düşün insanlarının fikrî yapısına kısaca göz atmak faydalı olacaktır.

B. Son Dönem Osmanlı Siyasi Yapısı

Osmanlı Devleti kurulduğu andan itibaren sürekli ilerleyen, gelişen ve üç kıtaya yayılan, karşısına çıkan her devleti kendi toprağına katan güçlü bir imparatorluk konumundayken neden durakladı, geriledi ve sonunda dağılmaya mahkûm oldu? İçinde bulunduğu hangi sosyal, ekonomik ve siyasal olaylar Osmanlı'nın bu duruma gelmesine neden oldu?

Osmanlı Kuruluş dönemi 1299 yılında devletin temellerinin atılmasıyla başlayan ve Fatih Sultan Mehmet'in 1453 yılında İstanbul'u fetih etmesine

---

[2] Abdullah Cevdet, "Şime-i Muhabbet: Celal Nuri Bey'in Geçen Nüshasındaki Makalesine Cevap", İctihad, C.4, S.89, 1329, s. 1979-1984.

[3] Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak* Doktor *Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981, s.90-93.

kadar süren dönemdir. İstanbul'un fethi sadece Osmanlı açısından değil dünya tarihi açısından da önemli bir yere sahiptir. Bu fetihle beraber Orta çağ son bulmuş ve Yeniçağ başlamıştır. Osmanlı açısından önemi ise, devlet hızlı bir gelişim içine girmiş ve kuruluş döneminden yükseliş dönemine adım atılmıştır. Ancak Kanuni'nin son döneminde meydana gelen idari yapıdaki sıkıntılar ve yeniçerinin zaman zaman aykırı hareketlerde bulunması, eğitim sisteminin kötüye gitmesi devletin bu şaşaalı dönemden çıkacağının sinyallerini vermeye başlamıştır. Nitekim 1579 yılında Sokullu Mehmet Paşa'nın ölümüyle Osmanlı Devleti Duraklama dönemine girmiştir. 1606 yılında yapılan Zitvatorluk Antlaşmasıyla Osmanlı'nın Avusturya'nın üstünlüğünü kabul etmesi bu durumu yazılı şekilde açıklamaktadır. 1699 yılına kadar devam eden bu dönem, ilk toprak kaybedilen antlaşma olan Karlofça Antlaşmasıyla son bulmuş ve Gerileme dönemine girilmiştir. Gerileme döneminde Lale Devri önemli bir yere sahiptir. Osmanlı Avrupa'nın üstünlüğünü yavaş yavaş kabul etmeye başlamış ve çeşitli ıslahatlara yer vermiştir. Matbaanın Osmanlı'ya getirilmesi, kâğıt fabrikasının kurulması, bilim ve tercüme heyetlerinin oluşturulması, çiçek aşısının kullanılması gibi ıslahatlara yer verilmiştir. Ancak lale devrinde askeri alanda herhangi bir çalışma yapılmamış bu alandaki çalışmalara lale devrinin ardından yer verilmiştir. Subaylar yetiştirmek adına kara ve deniz mühendishaneleri açılmış; III. Selim tarafından Avrupa örnek alınarak Nizam-ı Cedid adında bir ordu kurulmuştur. Hukuk ve yönetimle alakalı çalışmalara bu dönemde yer verilmemiştir. Gerileme döneminde yapılan ıslahatlar duraklamaya nazaran daha verimli olsa da etkisi uzun sürmemiş ve 1792 yılın imzalanan Yaş Antlaşmasıyla devlet son (dağılma) dönemine girmiştir.

Osmanlı Devleti'nin duraklama ile başlayan kötü gidişatı hızla devam etmiş; sosyal, ekonomik, askeri, siyasi alanlarda büyük buhranlara girilmiştir. Ayrıca 1789 Fransız İhtilalı'nın etkisiyle çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı, çeşitli milliyetçi isyanlarla da karşı karşıya kalmıştır. Bahsettiğimiz bu sıkıntılar son dönemde de devam etmiştir.

Sultan Abdülmecit tarafından 1839 yılında Avrupa'yı Osmanlı iç işlerinden uzak tutmak, demokratik bir yapı elde etmek, boğazlar ve Mısırla alakalı konularda Avrupa'nın yardımını almak için Tanzimat Fermanı ilan edilmiştir. Bu fermanla çeşitli siyasal değişiklikler meydana gelmiş, ilk kez padişahın yetki alanı kısıtlanarak kanun düzenine geçilmiştir. Ayrıca Şeyhülislamın siyasetteki rolüne kısıtlamalar getirilmiş ve laiklikle alakalı bir adım atılmıştır. Öte yandan kanunlar önünde herkes eşittir; rüşvet ve adam ayırma yasaklanacaktır; vergiler gelire göre alınacaktır; Müslüman-gayrimüslim ayrımı yapılmadan herkesin güvenliği sağlanacaktır gibi maddelere yer verilmiştir. Görüyoruz ki Tanzimat Fermanı ile toplumsal, ekonomik ve siyasal alanda önemli yeniliklere yer verilmiştir.

Tanzimat Fermanı'nın ardından Kırım Savaşı'nın da etkisiyle yine Abdülmecit döneminde 1856 yılında Islahat Fermanı ilan edilmiştir. Bu fermanı Tanzimattan ayıran temel özellik, yabancı devletleri etkisiyle ilan edilmiş olmasıdır. Islahat Fermanı gayrimüslimlerin haklarını savunan ve geliştiren bir ferman niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla Osmanlı'ya yarardan çok zararı olacaktır.

Osmanlı Devleti, Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla istediği sonucu ne yazık ki elde edememiştir. Bunu üzerine Avrupa'yı benimseyen, oradaki yenilikleri yakından takip eden aydınlar devletin içinde bulunduğu kargaşadan kurtulması için öncelikli olarak anayasal düzene geçilmesi gerektiğini ve halkın da yönetimde söz sahibi bulunması gerektiğini ileri sürmüştür. Bu bağlamda meşrutiyeti ilan edeceğini söyleyen II. Abdülhamid tahta çıkmış ve 1876 yılında I.Meşrutiyet ilan edilmiştir. I.Meşrutiyet ile ilk anayasa olan Kanun-i Esasi kabul edilmiştir ve halk dolaylı yollarla yönetime katılmaya hak kazanmıştır. Ancak 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus savaşının patlak vermesi üzerine meşrutiyet 1878 yılında sona ermiştir. Savaşa girilmesine karşı olan ancak meclise verilen yetkiler sonucu savaşı kabul etmek zorunda kalan Sultan Hamid, savaşın kaybedilmesinin ardından otuz sene sürecek olan bir kararla meclisi kapatmasıyla I.Meşrutiyet sona ermiştir ve istibdat olarak adlandırılan döneme girilmiştir. Abdülhamid, istibdat ile toplumu bir arada tutmayı amaçlasa da muhalif

grup tarafından kötüye kullanılmıştır. Bu dönemde basın hayatına sınırlamalar getirilmiş, gazete ve dergilerin yönetimi devlet kontrolüne geçmiştir. Ayrıca yine muhaliflerin tepkisini alan hafiyelik oldukça gelişmiştir. Ancak padişaha yönelik suikast girişimlerinin sıkça yapıldığı bir dönemde hafiyeliği önem verdiği için Abdülhamid'i eleştirmek yanlış olacaktır.

İstibdat dönemi baskının hâkim olduğu, özgürlüğün ve hür düşüncenin kısıtlandığı bir dönem olarak tanımlansa da bu dönemde devlete katkısı olan pek çok ıslahat yapılmıştır. İstanbul'da yüksek okul açılması, engelliler için özel eğitim kurumlarının kurulması, Abdülaziz döneminde hazırlanan Mecellen'in yürürlüğe konması, Ziraat Bankası'nın açılması bu dönemde yapılan sosyal gelişmelere örnek olarak verilebilir. Öte yandan siyasal alanda da gelişmeler yaşanmıştır. Devlet yönetiminin Yıldız Sarayıdan devam ettirilmesi, İslamcılığın devlet politikası haline getirilmesi, borçların ödenmesi amacıyla Genel Borçlar İdaresinin kurulması bu dönemde yaşanan siyasal gelişmelerdendir.

Abdülhamid, bu dönem nedeniyle aydınlar tarafından sert eleştirilere maruz kalmıştır. Osmanlı'nın o dönemde yaşadığı iç ve dış sıkıntılara bakılırsa Abdülhamid'i bu kadar ağır şekilde itham etmek yanlıştır. Ayrıca Osmanlı'nın kuruluşundan beri yaşanan idam olaylarına Abdülhamid döneminde rastlanmaması onunla ilgili bir önyargının var olduğunu kanıtlar niteliktedir. Tam otuz yıl süren istibdat dönemi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin baskılarıyla sona ermiş ve 1908 yılında II. Abdülhamid meclisi tekrar açmak zorunda kalmış ve II. Meşrutiyet ilan edilmiştir.

Abdülhamid'in otuz üç seneyi kapsayan padişahlık hayatında onunla ilgili en bilinen şey istibdat devri adı verilen dönemdir. Basına sınırlar getirdiği dolayısıyla halkı ülkede olup bitinler konusunda bilgisiz bıraktığı yönünde eleştiriler almıştır. Dinin birleştirici gücünden yararlanarak Batı'ya sırt çevirdiği ve ilerlemeye engel olduğu onunla ilgili ileri sürülen başka bir iddiadır. İttihat ve Terakki mensupları II. Abdülhamid'i ülkeyi iyi yönetememekle suçlarken –daha öncede bahsettiğimiz- kurulan okullar,

hukuk-ticaret-mühendislik alanında yapılan çalışmalar, dış memleketlere olan borçların ödenmeye başlanması ve bunu ülkeyi sömürge haline getirmeden yapmasını göz ardı etmektedir. Abdullah Cevdet'in "Sultan Hamid hakkında yüz yalan uydurdum. Bazısına kendim de inandım"[4] sözü İttihat ve Terakki'nin, Abdülhamid ile alakalı olan pek çok iddiasının asılsız olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Sonuç olarak Abdülhamid, zor bir dönemde padişahlığa gelmiş ancak muhaliflerle ters düşünce çeşitli oyunlarla çıkarılan 31 Mart İsyanı sonucu tahtan indirilerek 1918 yılında vefat edene kadar Beylerbeyi Sarayı'nda hapis hayatı yaşamıştır.

C. Dönemin Fikrî Gidişatı Üzerine

Osmanlı son dönemi aydınlarından olan Abdullah Cevdet ilk eğitimini babasından ve imam olan amcasından almıştır. Hayatı ile ilgili kaynaklar Cevdet'in dindar bir aileden gelmekte olduğunu ve ciddi bir eğitim aldığını gösterir. İlköğretim hayatını bitirdikten sonra Askeri Rüşdiye'ye kaydolmuş ve buradaki eğitimini tamamladıktan sonra Kuleli Askeri Tıbbiye İdadisi'ne yazılmıştır. Eğitimini Askeri Tıbbiye'de devam ettiren Cevdet'in fikirleri özellikle burada şekillenmiştir denilebilir. O dönemde bu okulların özelliği yönetim karşıtı fikirler ortaya koyan öğrencileri sahip olmasıdır. Yönetim karşıtı fikirlerin nedeni ise, Fransa'da ortaya çıkan "pozitivist akımın" etkisiyle yazılan kitapların Osmanlı'ya da girmesi ve Tıbbiye'nin bu akım etkisinde kalarak pozitivist ve materyalist görüşleri barındırıyor olmasıdır. Bu gidişata uygun olarak Cevdet'in fikirlerinin değişime uğradığı görülür. Cevdet'in fikirlerinin değişiminde Felix Isnard'ın *Ruhçuluk ve Maddecilik* isimli eserinin önemli bir yeri vardır. Bu kitapta Cevdet'i etkileyen şey, materyalizm düşüncesi anlatılırken toplumsal gelişme için ahlakî değerlerin varlığını reddetmek yerine ahlakın, dinin aksine bilimsel materyalizm yardımıyla yapılması gerektiğine yer verilmiş olmasıdır.[5] Din yerine bilimsel maddecilik fikri Cevdet'i etkilemiştir ancak Osmanlı gibi bir

[4] Ekrem Işın, "Osmanlı Materyalizmi", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 368.
[5] Hanioğlu, age, s.10

toplumda bu fikrin öylece ortaya atılmayacağını bildiği için tepki çekmemek adına İslam dininden yararlanarak kendine dayanak oluşturmuştur. Felix Isnard'a göre, "dinin ortadan kaldırılması bir zorunluluktur ve bunu yapacak kişiler ise, iyi eğitim almış ve halktan farklı olmalıdır"[6] Bu fikir akıllara Darwin'in 'doğal eleme' kavramını getirmektedir. Buna göre toplumsal ilerleme ve bilimsel ahlak adına doğal eleme ile 'elite' denilen bir tabakanın ortaya çıkması tasarlanmıştır.

Bu fikirler doğrultusunda Cevdet, toplumsal gelişmeyi sağlamak adına Osmanlı yönetici tabakası içinde bir 'elite' oluşturmak istemiştir. 'Elite' tabakasında olması gereken temel özellik ise iyi bir eğitim almış olmaktır. Çünkü Cevdet, özellikle dine dayalı ahlak ve dünya görüşünün kendisine dayandığı dinsel dogmaların ancak bu yolla yıkılabileceğini düşünmüştür.

Ona göre, dinin yerini 'biyolojik materyalizm'in almasıyla toplumsal gelişme sağlanacaktır. Bu fikirlerin kabulü için İslam dininden yararlanmak isteyen Cevdet, İslam'ı dinsel kısım ve toplumsal kısım olarak sınıflandırmıştır. Cevdet'e göre din, olur olmaz her şeye kafa sallamak, gündüzleri yemek yemeyip akşamları bolca yemek olarak algılanmamalıdır. Bu tanım bize 'deizm' akımını hatırlatmaktadır. Deizm düşüncesinde Tanrı dünyayı yaratmış ancak geri kalan insan faaliyetleri üzerinde söz hakkına sahip olmamıştır. Bu noktada dine kalan alan, toplumsal düzeni sağlamak ve iyi vatandaşlar yetiştirmektir.[7] Dolayısıyla yukarıda da belirttiğimiz gibi Cevdet, İslam'a sırt çevirmek yerine onun halk üzerindeki bu gücünden yararlanmak ve fikirlerini halka anlatma hususunda dinden istifade etmeyi tasarlamıştır. Cevdet'in buradaki amacı İslam ile biyolojik materyalizmi özdeş halde göstermeye çalışmaktır.[8]

> *"Ahaliyi cehalet, delalet içinde mütemadiyen tutmak kanun-u tabiat muktezasınca mümkün değildir. Bu halde maarif ve şule-i intibahın tahrib emrindeki mesainiz evvela mücrimanedir. Saniyen 'el taleb-ül*

[6] Hanioğlu, age, s.13.
[7] Hanioğlu, age, ss. 131-132.
[8] Hanioğlu, age, s.135.

ilm…' buyuran Resul-i Ekrem ve Nebi-yi Muhterem (S.A) Hazretlerine karşı isyan ve tecavüzdür."[9]

Cevdet'in Osmanlı Gazetesi'nde yer verdiği bu yazı ile amacı, Müslümanlara İslam dinini reddetmeleri halinde ondan daha faydalı kuramların olduğunu göstermektir. Cevdet yine fikirlerine dayanak oluşturmak adına Hz. Muhammed'i, biyolojik materyalizm fikrine karşı çıkmayan aksine onu destekleyen biri olarak göstermeye çalışmıştır. Şu kadar ki, Cevdet'in ilerleme önünde engel olarak gördüğü söylediği Müslümanlık, sahte Müslümanlıktır. İslam saf haline döndüğünde ve ruhanî unsurlardan sıyrıldığında geri kalan İslam ile kasıt 'ethic'tir.[10] Cevdet tepkileri üzerine çekmemek adına din karşıtı bir tutumu açıkça ortaya koymasa da Osmanlı'nın Batı ilerlerken bu denli geri kalmasını hatta çöküş sürecine girmesini din ile açıklamaktadır. Kendisi, İctihad dergisinde yer verdiği aşağıdaki sorular ile bu gidişata çözüm aramak istemiştir:

"1.Âlem-i İslam'ın inhitatını mucib olan esbab-ü ahval nelerdir?

2.Müslümanlara bir hayat-ı taze verecek âlem-i İslam'ı inkizar-ı külliden kurtarmak içün en müessir tedbir nedir?"[11]

Yukarıdaki sorulardan da anlaşılacağı üzere Cevdet'in amaçladığı, İslam Dini'nden kaynaklanan bu sorunların yine İslam Dini'nin sahip olduğu toplumsal içerikten faydalanarak çözmek ve ardından materyalizmi devreye sokmaktır. Öte yandan bu kötü gidişata dur demek amacıyla Batılı düşünürlerin görüşlerini harmanlayıp Osmanlı'ya uygulamaya çalışmaktır. Bu doğrultuda çeşitli dergi ve gazetelerde görüşlerini kaleme alınmaya başlanmış ancak halk tarafından tepki ile karşılanmıştır. Bu açıdan tepkileri hafifletmek amacıyla dinî konulara da yer verilmeye çalışmıştır.[12] Çıkardığı derginin Türkçe bölümlerinde dini konulara ağırlık verirken tepkileri azaltmayı amaçlamış, derginin Fransızca bölümünde ise kendi materyalist görüşlerini doğrudan kaleme almıştır.

---

[9] Abdullah Cevdet, "Havadis: Padişah-ı Maarifperver Hazretlerine", *Osmanlı Gazetesi*, no.46, 1327, s. 16.
[10] Hanioğlu, age, ss.138-139.
[11] Abdullah Cevdet, "Tahkikat-ı İlmiyye", *İctihad*, C.1, S.1, 1904, s. 16.
[12] Hanioğlu, *Abdullah Cevdet*, s.160.

Jön Türk hareketinin içinde yer alan Cevdet'i ve bu hareketi etkileyen dikkate değer olay, Fransız İhtilalı'dır. Rousseau'nun 'Toplumsal Sözleşmesi', Cevdet başta olmak üzere pek çok aydının dikkatini çekmiş ve bu düşünce Osmanlı Devleti yönetim biçimi için de uygulanmak istenmiştir. Cevdet bir yazısında ilgili konuya şu şekilde değinmiştir:

> *"Havas, iradelerini vicdanlarına tevfik etmeye mecbur edilmeli; avam, aradıklarını mahrum ve muhtaç olduklarını tanımaya alıştırılmalıdır. Bed bir mahlûk necasetli topuğunu bir milletin milyonlarca insanların ağzına dayayarak hükümdar oluyor, tahakküm ediyor…"*[13]

Cevdet, bu alıntı ile dönemin padişahı hakkındaki görüşlerini belirtmektedir. Nitekim Cevdet böyle bir yönetim anlayışından ziyade 'elite' sınıfının yönetime dâhil olması gerektiğini her fırsatta dile getirmiştir.[14] Hatta Cevdet, Kuran'da yer alan 'âlimlerle cahiller hiç müsavi olabilir mi?'ayetinden yararlanarak bu görüşünü dini yargılarla desteklemeye çalışmıştır.[15]

İkinci Meşrutiyet dönemi 14 yıllık bir süreci kapsayan ve parlamenter demokrasi, seçim, siyasi parti, askeri darbe, diktatörlük olgularının da yer aldığı bir dönemdir. Ayrıca Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı da bu dönemde yapılmıştır. Bu nedenle İkinci Meşrutiyet oldukça karışık geçen ve pek çok önemli olayı bünyesinde barındıran bir dönemdir. Bunun yanı sıra devlet içindeki karışıklıkların giderilmesi ve devlet yönetiminin kötü gidişatının önlenmesi için çeşitli ideolojilerin de ileri sürüldüğü bir dönemdir. Bilindiği üzere bu ideolojiler; Türkçülük, İslamcılık ve Batıcılıktır. Sözü edilen ideolojiler içinde Abdullah Cevdet'in yerini tespit için bunlara kısaca değinmek istiyoruz.

---

[13] Abdullah Cevdet, *İki Emel*, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Matbaası, Mısır-el Kahire, 1316, s.21

[14] Hanioğlu, age, s. 163

[15] Abdullah Cevdet, *Fünun ve Felsefe*, Tarih-i Tesvid, 1309, s.19.

1. Dönemin Önemli Fikir Akımları

a. Osmanlıcılık

Osmanlı bayrağı altında yaşayan aralarında din, dil, ırk, cinsiyet, mezhep vb. ayrılıklar gözetilmeksizin tüm toplumların Osmanlı adı altında birleşmesini amaçlayan siyasi temelli düşünce akımıdır. Fransız İhtilalı'nın sonucu olarak ortaya çıkan milliyetçilik akımı, başka ülkelerin boyunduruğu altında yaşayan toplumların kendi ülkelerini kurmak istemelerine neden olmuştur. Çok uluslu yapıya sahip olan imparatorluklar için bu önlenmesi, tedbir alınması gereken bir durumdur. Çok uluslu bir özellik gösteren Osmanlı İmparatorluğu da çıkabilecek kargaşaları, isyanları önlemek amacıyla bu milletleri bir çatı altında toplamayı amaçlamıştır.

Osmanlıcılık akımı, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk siyasi ideolojisi olma özelliğini taşımaktadır. Bu akım Tanzimat döneminden başlayarak Cumhuriyet dönemine kadar farklı biçimlerde varlığını devam ettirmiştir. Bu farklılığı I.Meşrutiyet dönemi, II. Abdülhamid dönemi, İttihat ve Terakki dönemi olarak ayırabiliriz. I.Meşrutiyet dönemindeki Osmanlıcılık akımı, dini ilkele dayalı olarak eşitlik, hukuk gibi kavramlarla temellendirilen bir yapılandırmaya teşvik eden özelliğe sahiptir. Ne yazık ki uygulanmaya çalışılan bu siyaset istenilen başarıyı elde edememiş ve azınlık nüfusun daha da canlanmasına, ayaklanmasına neden olmuştur. II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde Osmanlıcılığın vurguladığı azınlıklara verilen siyasi haklar ve eşitlik kavramları belli ölçüde varlığını sürdürmeye devam etmiş ancak istenilen sonuç elde edilemeyince yerini başka akımlara bırakmıştır.[16]

b. İslamcılık

Osmanlıcılık akımında olduğu gibi devletin kurtuluşu için başvurulan fikri, siyasi akımlardan biridir. İlk olarak Yeni Osmanlılar tarafından 19. yüzyılın son yarısında gündeme gelmiş ve Cumhuriyet'in ilanına kadar belli ölçüde varlığını devam ettirmiştir. Bu akımla Müslümanlar arasındaki

[16] Azmi Özcan, "Osmanlıcılık", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C.33, 2007, s.485-486.

birliğin sağlanarak tüm Müslümanların İslam bayrağı altında toplanması hedeflenmiştir. İslam'ı inanç, ibadet, ahlak, felsefe, siyaset, eğitim, toplum açısından etkin kılmak, Müslümanları Batı sömürgesinden kurtarmak, İslam dünyasını birleştirmek, medenileştirmek, kalkındırmak amacını gütmüştür. İslamcılık akımının ortaya çıkmasında belli başlı nedenler vardır;

a. Son dönemde Batı'nın teknik alanda hızlı ilerleyişine karşı Osmanlı'nın aynı ölçüde ilerleyememesi,

b. Batı'da ortaya çıkan materyalist, pozitivist akımlara karşı İslam'ı korumak,

c. Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın gayri müslim halka verdiği haklar karşısında Müslüman halkın bu duruma kayıtsız kalmak istememesi,

d. Batılı devletlerin sömürgesi haline gelen İslam devletleri arasında birlik oluşturma ve bu birlik sayesinde Batı'ya karşı çıkma arzusudur.

Öte yandan Yeni Osmanlı aydınları (Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi) İslam'ı toplumsal değişmenin adeta bir kaldıracı olarak görmüşlerdir. Bu nedenle Batı karşısında İslam'ı savunmak için çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bunların başında, Kur'an ve sünnet dikkate alınarak kaleme alınan eserler gelir. Modernleşme sürecinin dini kanadını oluşturan İslamcılık akımında devletin çöküşü ile dinin çöküşü bir tutulmuştur.[17]

Bahsettiğimiz bu sebepler İslamcılığın ideolojik bir kavram olarak ortaya çıktığını kanıtlamaktadır. İslamcılık ilk olarak, Avrupa'da ortaya çıkan sosyal, eğitim, siyasal alandaki kavram ve akımları kabul edip etmeme tartışması, bir kısmını kendi kavramlarıyla uzlaştırma çalışmasına başlamıştır. Bu bağlamda Avrupa'daki *demokrasi, parlamento, seçmen* kavramları yerine meşveret, *şura, ehlü'l-hal ve'l-akd* kavramları kullanılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla İslamiyet ona yüklenen bu yeni anlamlarla sadece bir inanç olmaktan çıkıp aynı zamanda siyasi bir anlam kazanmıştır.[18]

c. Türkçülük

[17]Özcan, "İslamcılık", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.23, 2001, s.62
[19] Özcan, agm, s.63.
[20]Hanioğlu, "Türkçülük", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.41, 2012, s.551-552.

Osmanlıcılık ve İslamcılık akımlarının devleti kurtarmak yolunda istenilen başarıyı elde edememesi üzerine ortaya çıkan bir akımdır. Türkçülük öncelikli olarak dilde kendini göstermeye başlamıştır. Yani siyasi temelle doğmamış kaynağını ilimden almıştır. Şinasi, Namık Kemal, Ahmet Vefik Paşa, Ziya Gökalp gibi aydınlar Türkçülük akımına katkı sağlamıştır. Türkçülük, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ve özellikle I. Dünya Savaşı sırasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin desteğiyle bir dönem devlet politikası haline gelmiştir.[19]

Kökleri Yeni Osmanlılara kadar dayanan, İkinci Meşrutiyet ile gelişerek önemli noktalara ulaşan Türk Milliyetçiliği konusundaki düşünce akımıdır. Ancak milliyetçilik hareketi diğer toplumlara nazaran Türklerde varlığını daha geç göstermiştir. Bu durumun altında pek çok neden yatmaktadır. Devletin toplumsal açıdan ümmet yapısına sahip olması buna belli ölçüde engel olmuştur. Ancak temel sebep, Türklerin imparatorluk içinde millet-i hâkimenin ileri gelen unsuru olmaları ve Osmanlı Devleti'nin kalıcılığının onlardan sorulduğunu düşünmeleridir. Yukarıda da belirtildiği üzere Türkçülük, varlığını Yeni Osmanlılarda göstermiştir. Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa, Nuri Bey, Reşat Bey ve Mehmet Bey bu dönemin önde gelen aydınlarıdır. Bu aydınlar kendi kişisel fikirleri doğrultusunda Türkçülük fikrine katkı sağlamıştır. Kimileri dil alanında çalışmalarla katkı sağlarken kimileri basın, edebiyat, siyaset alanlarında katkı sağlamıştır. Buna göre Türkçülük düşüncesin şu dört kaynaktan beslendiği söylenebilir;

a. Kökü eskilere dayanan ve varlığını Türklerin bilinçaltında sürdüren milliyetçilik fikri,
b. Tanzimat sonrası Avrupa'da ortaya çıkan milliyetçilik hareketinin Osmanlı'da da uygulanmak istenmesi,
c. Devlet içinde karışıklıkların olması ve bunların çözülmek istenmesidir.[20]

---

[20]"Osmanlıcılık-İslamcılık-Batıcılık-Türkçülük", *Edebiyat Forum,* http://edebiyatforum.com/lise-3-edebiyat-konu-anlatimi/osmanlicilik-islamcilik-baticilik-turkculuk.html (Erişim: 17.08.2017)

d. Batıcılık

Batıcılık denildiğinde aklımıza beraberinde İslamcılık da gelmektedir. Bu iki akımı birbirinin zıttı olarak düşünürüz. Batıcılığın geçmişini kısaca inceleyecek olursak, aslında İslamcılıktan daha önce ortaya çıktığını görürüz. Osmanlı'nın Avrupa karşısında askeri üstünlüğünü kaybedip, savaşlarda başarı elde edememesine karşı Avrupa'nın hızlı bir ilerleme göstermesi, savaşlarda başarı kazanması vb. nedenler Osmanlı tarafından Batı'nın üstünlüğünün kabul edilmesine vesile olmuştur.

Osmanlı'nın kurtuluşu ve eski refahına ulaşması için tek çarenin batılılaşmak olduğu pek çok aydının hem fikir olduğu noktadır. Ancak batının Osmanlı'ya ne şekilde uyarlanacağı tartışma konusu olmuştur. Bu noktada "kısmi batıcılar" ve "tam batıcılar" olmak üzere iki aydın grubu ortaya çıkmıştır. Birinci grup, Batı'da meydana gelen bilim ve teknik çalışmalarının alınmasını yeterli görürken ikinci grup bununla sınırlı kalmayıp sanat, edebiyat, felsefe, ahlak vb. alanlarda da Batı'ya ayak uydurmanın faydalı olacağını düşünmüşlerdir. Kısmi batıcı olan Celal Nuri, Osmanlı'nın değerlerini düzeltmek için kendi örf ve adetlerinden, dininden yararlanılmasının gerektiğini, teknik noksanların Batı'dan alınması savunmuştur. Aksi halde devletin ilerlemekten ziyade daha çok zarar göreceğini düşünmüştür. Tam batıcı aydınlarda olan Abdullah Cevdet, "Karşımızda muazzam bir medeniyet var. Bu medeniyet iyi olsun, fena olsun bu medeniyetin karşısında müstahkem bir mevki almaya, aynı silahlarla, aynı neticelere varan usullerle musellah olmaya mecburuz"[21], "Güçlü ve kuvvetli olanın haklı olmaya ihtiyacı yoktur. Bir ikinci medeniyet yoktur. Medeniyet, Avrupa medeniyetidir. Bunu gülüyle dikeniyle isticlâs etmeye mecburuz."[22] sözüyle Batı'ya olan tutumunu ortaya koymuştur. Cevdet "İctihat" adlı dergisinde kimi zaman açıkça kimi zaman üstü kapalı

---

[21] Ramazan Uçar, *Abdullah Cevdet'te Din ve Batılılaşma*, Y.Lisans, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1997, YÖK: Ulusal Tez Merkezi, Tez no. 62472, s.100.

[22] Abdullah Cevdet, "Şîme-i Muhabbet", s. 1984.

bir şekilde yukarıda değindiğimiz düşüncesini dile getirmiştir. Aydınlar Batı yeniliklerinin Osmanlı'ya uygulanması konusunda bazen ayrılıklar yaşasalar da temelde hem fikir oldukları noktalar aşağıdaki şekildedir:

1. Şehzade eğitimine önem verilmeli, şehzadeler orduyla savaşa katılmalıdır.
2. Padişahlar tek eşli olmalıdır.
3. Tekstil alanında yeniliklere gidilmeli, kılık kıyafete önem verilmelidir.
4. Fes kaldırılmalı, yerine başka bir şey kullanılmalıdır.
5. Kadınlara kıyafet özgürlüğü sağlanmalı, çarşaf zorunluluğu kaldırılmalıdır.
6. Tekke ve zaviyeler kapatılmalıdır.
7. Kadınlara istediği erkekle evlenme hakkı verilerek görücü usulü kaldırılmalıdır.
8. Medreseler kapatılmalı onun yerine mektepler açılmalıdır.
9. Sarık sadece ulema tarafından kullanılmalı, diğer vatandaşlara yasaklanmalıdır.
10. Batıl inanışlara ve hurafelere ehemmiyet edilmemelidir.
11. Okuma yazma bilmeyen halk için çeşitli kurslar açılmalıdır.
12. Arap harfleri kaldırılarak Latin harfleri kullanılmaya başlanmalıdır.[23]

Yukarıda sıraladığımız maddeler doğrultusunda Batıcılık akımı, Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük akımlarından farklı olarak siyasi bir sistem olmanın dışında dini olana karşı uygar olanı seçmeye, ona göre davranmaya yöneliktir.

D. Abdullah Cevdet'in Düşünce Kaynakları

1. Doğu Kaynakları

Önceleri dindar bir sofu olduğunu dikkate alırsak Cevdet'in, İslam düşünce kaynakları doğrultusunda yaşamı olan bir ailenin ve muhitin çocuğu olduğunu anlayabiliriz. Nitekim 358 sayı çıkmış ve düşünürün nerede ise ömrünün en verimli yıllarını tutan *İctihad* mecmuası başta sona

[23]Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013.

incelendiğinde Cevdet'in Kur'an, hadis ve İslam tarihi hakkında normalin üzerinde bir bilgiye vâkıf olduğunu gösterir. Nitekim anılan derginin ilk sayısının logosu, "Ayda bir defa neşrolunur serbest, mecmua-i Osmaniye ve İslamiyyedir" şeklindedir. Ancak bu durum sayıların ilerlemesi ile birlikte *İslamiyye k*elimesini bir kenara bırakıp felsefi ve başka alanlara yönelecektir.

Abdullah Cevdet'in Kur'an ayetlerini ve Peygamber sözlerini İctihad'ın ilk sayılarında daha çok siyasal ağırlıklı olarak kullanıp klasik usule uygun şekilde yorumlamalarda bulunurken ilerleyen sayılarda daha serbest bir yoruma tabi tutması, onların anlamları üzerinde serbest *ictihad*lar yapması dikkat çekicidir. Ancak İctihad dergisinde düşüncelerine yer verilen düşünürlerin Batı ve Doğu'nun yakından tanıdığı isimler olması ve bunların özellikle ahlak noktasında rasyonalist ve hümanist bir görünüm arz etmesi ya da bunların o şekilde yoruma tabi tutulması, ilgili isimlerin tesadüfen dergide yer almadığı düşüncesine bizi sevk etmektedir. Bu açıdan Gustave Le Bon, J. Maria Guyau, Büchner, Meslier gibi isimler yanında Doğulu önemli düşün insanları olan rasyonalist düşünür ve ahlakçı el-Maarrî, Ömer Hayyam ve mutasavvıf Mevlânâ ilk başta dikkat çekenlerdir. Cevdet'in ahlak düşüncesine temel teşkil etmesi itibarıyla anılan düşünürlerin konuyla ilgili yönlerine kısaca değinmek faydalı olacaktır.

a. El-Maarrî

H.363 / M.973 tarihinde doğan Ebu'l-Âlâ el-Maarrî, daha çok serbest düşünür olarak tanınmıştır. Küçük yaşta geçirdiği hastalık sebebiyle gözlerini kaybetmesi, fizik olarak kısa boylu, zayıf olması onda aşağılık duygusu oluşturmuş, hayatı boyu karamsar biri olarak yaşamıştır. Dolayısıyla karamsar bir düşünür olarak tanınmıştır. Maarrî'nin, aklı merkeze alan rasyonalist bir düşünür olması doğal olarak dinin getirdiği cennet, cehennem, haşır gibi metafizik meseleleri eleştirmesine yol açmış, bu da onun kelamcı çevreler ve eleştiri getirdiği siyaset çevreleri tarafından dinsizlikle suçlanmasına yol açmıştır. el-Lüzumiyyât, el-Fusûl ve'l-ğayât,

Risâletü'l-Ğufrân gibi eserlerinde rasyonalist düşüncelerini görmek mümkündür.[24]

İctihad dergisinde seri halde yayımlanan yazılardan biri Ebu'l-Âlâ el-Maarrî ile ilgilidir. Zeki Megamez'in kaleme aldığı yazı, Maarrî'nin varlık düşüncesi ve bir ahlak varlığı olarak insanı anlamada önem arz eder. Abdullah Cevdet'te ahlakı anlayabilmek için el-Maarrî'nin ahlak bağlamındaki düşüncelerine kısa bir göz atmayı uygun görüyoruz. el-Maarrî özellikle genç yaşta gözlerini ve yakınlarını kaybetmiş olmanın da etkisiyle olsa gerek hayata kötümser bakan biridir. Varlık ve dünyayı anlamada aklı kendisine rehber edinmiş ve hemen her şeyi akıl verileri doğrultusunda yorumlamış biridir. "Aklımdan başka hiçbir rehber ve imam tanımayarak bu dünyadan göçüp gideceğim", "Aklımdan başka hiçbir mürşit tanımam" diyen el-Maarrî, insanları 'akıllı ama dinsiz, dindar ama akılsız' şeklinde ikiye taksim eder.[25] Onun dindarlıktan anladığı şey "Dindar o adama derler ki, fenalıklara düşman kesilir. Çirkin şeyler ile kendisi arasında siperler vaaz eder", "Kudreti zamanında zulmeden kimseden daha fena var mı?" sözlerinde kendini gösterir. Ona göre hayır, oruçluların oruç tutması, namaz kılanların namazı değildir. Aksine hayır fenalık yapmayı bütünüyle terk etmek, yüreği kötülüklerden ve hasetten pak tutmaktır. Diğer hayvanlar aslandan korktuğu sürece aslanın takvası geçerli değildir.[26] el-Maarrî bir takım din ortaya koyanları ve din adamlarını tasvip etmez ve onları bir tür dünyevi menfaat peşinde koşanlar olarak telakki eder. Megamez'e göre Maarra'lı düşünür, gayr-i dinî bir ruhbaniyete meyletmiş, kendi evinde uzlete çekilmiş, ilim ve irfanını kötüye kullanmamış biridir. Yine eski Yunan'dan Araplara geçen tabiiyyûn mesleği (materyalizm) el-Maarrî'de etkisini göstermiştir. Zira ona göre din ile akıl bir arada bulunamaz. Bu açıdan o, dinleri birer efsanelerden ibaret görmüş, ölüm ile her şeyin bittiğini düşünmüş, maddi olmayan cin, melek vb. kabul etmemiştir. Nebiler ve velileri ise kendi toplumlarına düzen vermek isteyen kişiler olarak

---

[24] Sahban Halifat, "Ebü-l Ala el-Maarri", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.10, 1994, s.287-291.
[25] Zeki Megamiz, "Maarri(Ebulala)", *İctihad*, C.23 S. 241, 1927, s. 4599; a.g.e, C.23 S. 248, 1928, s. 4729.
[26] Megamiz, a.g.e, *İctihad,* C. 23, S. 245, 1928, s. 4680; a.g.e, C.23, S. 241, 1927, s. 4598.

görmüştür. Bunun ötesinde dindar kişiler el-Maarrî'ye göre daha çok ikiyüzlü, menfaatçi, insanları kandırıp kazanç peşinde koşan kişilerdir.[27]

El-Maarrî'nin bu dünyayı yaşamaya değmeyen bir yer olarak telakki etmesi de ahlak açısından dikkat çekicidir. Kendisine Arapların Epikürü denilmiş ve fakat o, bu dünyadan lezzet almayı uygun görmemiştir. Bu dünyaya kendi isteği ile gelmediğini belirten el-Maarrî, varlık âlemine gelişini sebeb-i vücudu olan babasının işlediği bir cinayet olarak değerlendirir. Ölüp gitmeyi kendisi için mutluluk olarak görmüş ve doğan her bir çocuğun aslında ana babasına bir yük ve kötülük olarak varlığa geldiğini belirtmiştir. Ölüm sonrası kendisine herhangi bir tören yapılmasını uygun görmemiş ve hemen toprağa gömülmesini istemiştir. Hintlilerin ölülerini yakmalarını, toprağa gömülmeye tercih etmiştir. "Hintli biri yakılıp gidince acaba ona kabirde sorgu soracak melekler ve onu kabir sıkıştırmasından bahsedilebilir mi?" şeklindeki bakış açısı onun öte dünyaya inanmadığı şeklinde yorumlanmıştır.[28]

"Risâletü'l-Gufrân" isimli ilahi komedyasında el-Maarrî, ahlak açısından şu görüşlere sahiptir: Nasıl ki, Arapçada bir fiilin kökü nasıl ise ve onun fiil çekimleri de kök yapısına göre olur. Aynı husus anlamı için de geçerlidir. Bu açıdan bir insanın ahlakı, onun kendi tercihini aşar ve ilahi mukadderatın sebep olduğu işler yüzünden fesada uğrar. Bundan kişinin kendisinden varlığa geldiği ana babası yanında onun fıtratının da etkisi vardır. "Kendi rengini değiştirmeye muktedir misin?" sorusu bu bağlamda anlamlıdır. Bunun yanında "Dünyada şer için bir maden aranacak ise bunun en keskini insandır"[29] düşüncesinde olan Maarralı düşünür, insanlar zengin olunca ahlaken bozulduklarını ileri sürer. İnsan ve içinde bulunduğu toplum, ona göre zalimdir ve kötüdür. Dünyaya ne kadar millet gelmiş ise zulmetmiş ve yaptıklarının cezasını bularak ortadan çekilmiştir.[30]

---

[27] Megamiz, a.g.e, *İctihad*, C. 23, S. 245, 1928, s. 4678.
[28] Megamiz, a,g,e, *İctihad,* C.23, S. 243, 1928, s. 4640; a.g.e, C.23, S. 247, 1928, s. 4710.
[29] Megamiz, a.g.e, *İctihad*, C. 23, S. 251, 1928, s. 4777.
[30] Megamiz, a.g.e, *İctihad,* C. 23, S. 249, 1928, s. 4744- 4745.

Ahlak noktasında herhangi bir canlıya fenalık yapmamak, zarar vermemek ilkesini kendisine düstur edinen el-Maarrî bu düşüncesinin bir gereği olarak vejetaryen yaşamış ve hiçbir kimsenin zulümden uzak kalamayacağı zehabına kapılmıştır. Öyle ki, bu dünyada zalim ve mazlumun fenalıkta aynı ölçüde eşit olduğunu, en masum hayvan kabul edilen güvercinin zulmünün bile şahin ve doğanın zulmü gibi olduğunu belirtir. Bu açıdan zulümde, varlığa gelen hemen her canlı bir şekilde kendi ölçüsünde fenadır. Bir başka dikkat çekici nokta, nasıl ki elbiseler zamanla çürüyüp atılırsa dinler ve şeriatlar da, dolayısıyla onların getirdiği ahlak anlayışları da, zamanla eskir ve atılır. Eski âdet ve ahlak yapılarını daha çok yaşlılar kabul edip benimser, gençler ise bunu onlardan taklit yoluyla alır. El-Maarrî, kötümser yapısının bir neticesi olarak ölümün insanı her yerde gözettiğini, kim olursa olsun neticede ölümün onu yok edeceğini beyan ile "neslin sonu ölüm olmak itibarıyla dünyada nesil bırakmaktan çekinmek lazım" diyerek var olmamayı, var olmaya tercih eder.[31]

b. Mevlânâ

Mevlana kimine göre tarikat kurucusu, kimine göre şair, kimine göre ise mütefekkirdir. Bazı kesim ise onun meczup yani Tanrı yolunda aklını yitirmiş olarak görmektedir. Ancak Osman Behçet'te olduğu gibi bize göre de Mevlana diyince akla ilk gelen *ilahi aşkta erişmiş tefekkür*dür. Mevlana'nın hayatı ilahi aşkı aramakla geçmiştir.

Mevlana'nın asıl adı Muhammed'dir. Ancak onu Mevlana Celaleddin Rumi olarak tanımaktayız. Doğumuyla ilgili kesin bir tarih olmamakla beraber bazı kaynaklarda 1207 yılında Belh şehrinde doğduğu yazılmaktadır. Babası âlimlerin sultanı anlamına gelen *Sultanü-l Ulema* olarak lakaplandırılan Bahaeddin Veled'dir. Dolayısıyla buradan Mevlana'nın ilimle dolu bir ortamda yetiştiği sonucuna varabiliriz. Mevlana'nın hayatı yaklaşan Moğol istilası nedeniyle Belh şehrinden ayrılıp Konya'ya doğru yola çıkmaları ile değişmiştir. Yaklaşık on yıl sürdüğü rivayet edilen yolculuk sırasından Mevlana, Mekke ve Medine'yi görmüş;

[31] Megamiz, a.g.e, *İctihad*, C. 23, S. 249, 1928, s. 4743.

Feridedin-i Atar ve İbn Arabî ile tanışmıştır. 1231 yılında Mevlana babasını kaybedince büyük bir boşluğa düşmüş ve babasının yardımcısı olan Tirmizi'nin Konya'ya gelerek ona yardım etmesiyle kendini toparlamıştır. Tirmizi'nin desteğiyle ilim merkezlerine gitmiş ve üst düzeyde dimi bir âlim olmuştur.[32]

Mevlana'nın hayatında adeta dönüm noktası diye adlandırabileceğimiz dönem 1244 yılında Şems Tebrizi ile tanışmasıdır. Tebrizi, doğru yolu göstermeyi amaç edinen ileri görüşlü bir kişiliktir. Bu önemli kişi Mevlana'nın fikirlerine de yön vermektedir. Tebrizi'nin yeri Mevlana'da öyle büyüktür ki bunu şu sözleriyle açıklamaktadır:

> *"İffetin sembolü olan Hz. Yusuf, sabrın sembolü olan Hz. Yakub, Cenab-ı Hak ile konuşma şerefine ulaşmış Hz. Musa, sevginin timsali Hz. İsa ve yaratıcı hakikati temsil eden Hz. Muhammed; aşk ve hakikat şehidi Hallac-ı Mansur idi."*[33]

Mevlana için Tebrizi nasılsa, Tebrizi için de Mevlana öyledir. Nitekim Tebrizi şu cümlelerle Mevlana hakkındaki düşüncelerini açıklamıştır:

> *"Allah'a yemin ederim ki, Allah'ın peygamberi Muhammed'den sonra Mevlana gibi güzel söz söyleyen hiç kimse dünyaya gelmemiştir. Mevlana'yı tanımaktan acizim. Bana onun halinden ve fiilinden her gün bir gün önce bende bulunmayan bir feyiz açılıyor. Onun güzel yüzüyle ve sözleriyle kanaat etmeyiniz. Onda bu güzelliklerinde üstünde daha yüksek ve daha derin bir şey arayınız."*[34]

Tebrizi'ye göre insanı olgunlaştıran şekli unsurlar değil, ilahi aşktır. Ondan etkilendiğini her fırsatta belirttiğimiz Mevlana için de esas unsur ilahi aşktır. Mevlana'nın tasavvuf anlayışını Tebrizi'den önce ve sonra olarak ikiye ayırmak yanlış olmayacaktır. "Zahirci, kuralcı ve şekilci" bir tasavvuf anlayışını benimseyen Mevlana, Tebrizi'den sonra bu anlayıştan vazgeçerek coşkun bir tasavvufi anlayışa yönelmiştir. Mevlana ve Tebrizi

---

[32]Osman Behçet, *Mevlana Celaleddin Rumi Hayatı ve Yolu* (Cep boy), Konya: Rumi Yayınları, 2007, s. 13.
[33] Behçet, age, s. 14.
[34] Mithat Beytur, *Mesnevi Gözüyle Mevlana*, İstanbul: Sulhi Garan Matbaası, 1965, s.114-115.

arasında öyle bir ilişki oluşmuştu ki Mevlana artık öğrencileriyle ilgilenmez hale gelmiştir. Bunun doğurduğu sorun sonucunda Tebrizi Konya'yı terk etmiş ancak, Mevlana'nın ısrarıyla tekrar geri dönmüştür. Tebrizi'nin ölümü ile sarsılan Mevlana onu ararken maddeden manaya, suretten öze ulaşmıştır. Belki de bu Mevlana'nın gerçek aşka ulaşmasında bir öncü olacaktır.[35]

c. Ömer Hayyam

Ömer Hayyam'ın ne zaman ve nerede doğduğuyla ilgili kesin bilgi bulunmamakla beraber 1025-1050 yıllarından birinde Horasan'ın Nişabur şehrinde doğduğu söylenmektedir.

Hayyam denilince akla 'Rubailer' gelir ancak öncelikle Hayyam'ın felsefi yanına değinmek gerekir. Metafizik alanında 'el-vücud' ve 'el-kevn vet-teklif' adlı iki eseri bulunmaktadır. Bu eserlerde vurgulanmak istenen temel görüş; 'Bir insan için kendine en yakın ve en mühim incelenecek varlık yine insandır, yani kendisidir.'[36] Ömer Hayyam'ın felsefi görüşlerinin İbn Sina'nın görüşlerinin devamı olarak görenler vardır. Nitekim İbn Sina, Öklid'in eserlerini inceleme konusunda Hayyam'a rehber olmuştur.

Hayyam'ın eserleri ve hayata bakışı sadece içinde bulunduğu dönemdeki düşünürleri ve şairleri değil, sonraki çağlarda yaşayan pek çok şair ve düşünürü de etkilemiştir. Goethe *Faus*t, Shakespeare *Hamlet*, Lord Byron *Child Harold* gibi eserler Hayyam'da etkilenerek ona benzer nitelikte yazılan eserlerden bazılarıdır[37].

Hayyam Rubaileri'nde sıkça şarap konularına yer verdiği için onun dinsiz olduğu şeklindeki görüşler de peşini bırakmamıştır. Cennetoğlu bu iddialara Hayyam'ın Kuran ve hadisi iyi bilen, Allah'ı tanıyan, onun varlığına ve birliğine inanan, dinin gereklerini yerine getiren biri olduğunu eserinde belirtmiştir ve bunu bir rubai ile desteklemiştir.[38]

"Evreni ne kadar çok incelersem o kadar çok anlıyorum ki

---

[35] Behçet, age, s.15-19.
[36] Cennetoğlu, *Ömer Hayyam Büyük Türk Şairi ve Filozofu*, İstanbul: Tuba Matbaası, 1989, s. 25.
[37] Abdullah Cevdet, "Omer Khayyam ve Fitzgerald", *İctihad*, C. 25, S. 295, 1930, s. 5367.
[38] Cennetoğlu, *Ömer Hayyam*, s. 77.

Yalnız iyilik iyidir, kalanı hiçtir.

Medresede, camiide, kilisede, sinagokta;

Hep cehennemden korkar, cenneti ararlar,

Allah'ın sırlarına vakıf olan kimselerin

İçinde bu korku hiçbir zaman yeşermez."

Hayyam'ın Rubaileri'nde sıkça yer verdiği 'şarap, sâkî, kadeh, mest, meyhane, tersine çevrilen içi mavi sırlı kâse' kavramlarını incelemek gerekirse; mey/bade/şarap: akıl, Allah sevgisi, aşk, bilgi, cennette vaad edilen kevser şarabı, dünya, hayat, iman, inanç, insanlık, iyilik anlamlarına gelmektedir. Gönül/canan/sâkî: Allah, Hüda, Hâlik, ezeli aşk, kâinatı yaratan, ilim dağıtan anlamlarına gelmektedir. Kadeh/cam/piyale: Baş, beyin, idrak, kafa gibi kavrama yetilerini içinde barındıran anlamına gelmektedir. Sarhoşluk/mest: İnsanın elde ettiği bilgiler sonucu duyduğu mutluluk, manevi sarhoşluk hissetmesi anlamına gelmektedir. Meyhane: Eskimiş ve yaşlanmış olan üzerinde yaşadığımız dünyayı betimlemek amacıyla kullanılmaktadır. Tersine çevrilen içi mavi sırlı kâse: Gökyüzü anlamına gelmektedir.

Sonuç olarak Hayyam'ın şarap, kadeh gibi kavramlardan kastı kesinlikle dini dışarıda bırakmak değildir. Hayyam, yapılan iyiliklerin cennet veya herhangi bir karşılık beklemeksizin yapılması gerektiğini kendine temel almıştır. Hümanist bir görüşe sahip olduğu için savaş karşıtı bir tutum sergiler ve bu nedenle toplumların birbirleriyle uyum içinde yaşamasının esas olması gerektiğini belirtir.

2. Batı Kaynakları

a. Gustave Le Bon

Gustave Le Bon 1841 yılında Nogent Rotrou'da doğmuştur. Tıp eğitimini tamamladıktan sonra Fransa ve Almanya savaşında başhekim olarak görev almıştır. İlerleyen zamanlarda ilgisinin antropoloji ve psikolojiye kaymasıyla doktorluğu bırakarak bu alanlarda çalışmalarına devam etmiş ve çeşitli seyahatlerde bulunmuştur. Mısır ve Suriye seyahati

sırasında 1884 yılında 'Arapların Medeniyeti' adıyla bir antropoloji eseri kaleme almıştır. Bu eser II. Abdülhamit'in dikkatini çekmiş ve eser Türkçeye tercüme edilmiştir. Le Bon'un kendisinde imkân sağlayan eseri – Ameli Ruhiyyat- adıyla Türkçeye çevrilen 'İlm-i Ruh-i İçtimai'dir. Eserde 'halk topluluklarının kendini meydana getiren bireylerim ortalamasını yansıtmadığını ve kolektif ruhun duygularla şekillenen tepkilerin ortaya konulması şeklinde olduğunu ifade etmiştir. Bu oluşum sırasında çoğunluğun ortam içinde kendi düşüncelerini bir yana bıraktığına, mantık yerine duyguların ön plana çıktığına değinmiştir'. Le Bon'un tam anlamıyla üne kavuşması ise 1895 yılında yazdığı 'Kitleler Psikolojisi' adlı eserle olmuştur. Eserde, kitleyi tanımak için onun ruhsal yapısının bilinmesi gerektiğine, kitlenin psikolojik yapısını çözmek gerektiğine ve kitlelerin idaresinin ne doğrultuda yapılması gerektiğine dair konular üzerinde durulmuştur.

Gustave Le Bon'a göre toplum, üstün yeteneklere sahip eğitimli kişiler tarafından yönetilmelidir. Şüphesiz ki bu düşüncesiyle Le Bon pek çok siyasetçinin ilgisini de çekmiştir. Bu görüş Abdullah Cevdet'in, yönetimin 'elite' adı verilen bir tabaka tarafından yapılmasının uygun olacağı görüşüyle benzerlik göstermektedir.

Ancak tıpkı Cevdet gibi Le Bon'da bu görüşün uygulamaya sokulamayacağını gördükten sonra ortaya atılan yeni fikirlerin ilk olarak halka benimsetilmesiyle toplumsal ilerlemenin gerçekleşeceği görüşünü ileri sürmüştür. Fikirlerin halka benimsetilmesinde izlenecek yöntem seçilirken dikkatli davranmak gerekmektedir. Liderler, yenilikleri halka anlatırken baskı yapmak yerine yapılan yeniliklerin halkın refahı için yapılacağını her fırsatta dile getirmelidir ve gelecek tepkileri en aza çekmeye odaklanmalıdır. Bu yöntem beraberinde 'halk için halka rağmen' ideolojisini de beraberinde getirmiştir. Bahsettiğimiz bu fikri uygulamaya koyanlar arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti ardından Cumhuriyet Halk Fırkası gelmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden Abdullah Cevdet, Le Bon'un bu fikirlerinden etkilenerek pek çok çalışma yapmıştır. Nitekim biyolojik materyalizmi

anlatırken 'Hz. Muhammed'in biyolojik materyalizmi inkâr etmediği'[39] yönünde yazılar yazarken halktan gelecek tepkilerin önüne set çekmek amacıyla halk için halka rağmen ideolojisinden faydalanmıştır.

Gustave Le Bon'un üne kavuşmasında 'Kitleler Psikolojisi' önemli bir yere sahip olduğunu söylemiştik. Bu eserde kısaca, medeniyetlerde meydana gelen değişmelerin çeşitli istilalar veya baştaki hükümetin devrilip yerini yeni bir hükümetin almasından kaynaklandığı söylenmektedir. Aslında bakılırsa değişmelerin sebepleri bu tarz somut olayların aksine düşüncede, görüşlerde ortaya çıkan değişmelerden kaynaklanmaktadır. Medeniyetlerde görülen değişimlerin altında yatan esas neden ise, o medeniyetlerin düşüncelerinde farklılıklar olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim tarih boyunca da böyle olmuştur. Yapılan savaşlar, istilalar, kuşatmalar, katliamlar… Hepsi medeniyetlerde büyük farklılıklara yol açmıştır. Ancak düşüncelerde, gelenek ve göreneklerde bilhassa dinde oluşan değişimlerle ortaya çıkan sonuçların etkisi çok daha etkilidir. Günümüzde de aynı durumun devam ettiğini görmekteyiz. Düşüncelerimiz, görüşlerimiz sürekli bir değişim halindedir. Temelde bunun iki nedenden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Eskiye nazaran dini inançların, toplum inançlarının ve politikanın sürekli bir hareket içinde olması düşüncelerimizin de bunlarla orantılı olarak değişmesine yol açmaktadır. Bununla beraber artık teknoloji çağında yaşamaktayız, bilim sürekli ilerlemekte ve ilerlemenin sonucu yeni bilgiler ortaya çıkmaktadır. Bu yeni bilgiler doğrultusunda yine düşüncelerimizde değişiklikler meydana gelmektedir. Eskiye ait görüşlerin yerini yeni görüşlerin almasıyla geçiş dönemi ortaya çıkmaktadır. Le Bon'a göre, bu geçiş döneminde hangi fikirler ortaya çıkacak, etkin görüş ne olacak, bunun tahmin edilmesi tam anlamıyla mümkün değildir. Ancak ortaya egemen olan yeni bir güç çıkacaktır ki bu da 'kalabalıkların gücü'dür. Le Bon bunu 'kitleler çağı' olarak adlandırmaktadır[40]

---

[39] Hanioğlu, age, s. 137.
[40] Le Bon, *Kitleler Psikolojisi,* İstanbul: Hayat Yayınları, 1997, s. 10.

Bu kitle gücü nasıl ortaya çıkmıştır? Le Bon'a göre, zihinlerde ortaya çıkan bazı düşüncelerin yayılmaya başlamasının ardından sadece düşüncede kalan kavramların uygulamaya konulması ve insanların bu alanda birleşmesiyle kitleler gücü ortaya çıkmıştır[41] Öyleyse kitle ne anlama gelmektedir? Le Bon bunu basit anlamıyla ırkları, meslekleri, cinsiyetleri ve kendilerini bir araya getiren tesadüf her ne olursa olsun rastgele bireyler topluluğunu ifade etmektedir. Psikolojik açıdan bakıldığında yukarıdaki tanım başka bir anlama bürünmektedir. İnsanlar bazı özel durumlarda farklı karakterlere bürünürler ve dolayısıyla bilinçli taraf ortadan kalkar. Bir araya toplanan bireyler farklı karakterlere sahip olsalar dahi duygu ve düşünce noktasında birleşmektedirler. Böylece ortaya 'ortak bilinç' çıkmaktadır. Bu da beraberinde psikolojik kitle olarak adlandırılan kitleyi getirir. Neticede kitle tek vücut halini alır ve tekleşir[42] Psikolojik kitlenin en temel özelliği, "kitleyi meydana getiren bireyler kimler olursa olsun yaşama biçimleri, karakterleri, zekâları ister benzer ister ayrı olsun kalabalık haline gelmiş olmaları onlara ortak ruh aşılar"[43] Bireyler bir kitleye mensup olduklarında yaptıkları hareketler bilinçli değildir. Kitlelere mensup olan bireylerin temel özellikleri şunlardır:

1. Bilinçli kişilik kaybolur.
2. Bilinçaltı ile hareket etme başlar.
3. Duygu ve düşünceler aynı tarafa yönelir.
4. Birey aşılanan düşünceyi hemen faaliyete sokmak ister.

Yukarıdaki özelliklerden yola çıkarsak, bir kitleye mensup olmak bireyi olumsuz şekilde etkilemektedir. Kendi başınayken bilinçli hareket eden birey, kitleye katıldığında bu bilini dışarıda bırakarak içgüdüsel hareket etmeye başlayacaktır. Şüphesiz ki bu durum bireye başka bir benlik kazandıracak ve karmaşaya neden olacaktır.

Kitleler kızma, kışkırtılma, muhakeme yapamam, eleştiri yeteneğinin azalması, duygularda aşırılığa kaçma gibi özelliklere sahiptir. Kitleler daha

[41] Le Bon, age, s. 12.
[42] Le Bon, age, s. 20.
[43] Le Bon, age, s. 23.

öncede bahsettiğimiz gibi bilinç değil bilinçaltı tarafından yönlendirilir. Yapılan eylemler beyin kontrolünde olmadığı için doğruluğu veya yanlışlığı sınanamaz, muhakeme yapılamaz[44]

İnsan topluluğunun olduğu yerde ahlak kavramı da kendini göstermektedir. Kitlelerde ahlak var mıdır, varsa ne şekilde işler? Le Bon bu noktada ahlaklılığı ikiye ayırmaktadır. İlk olarak ahlaklılık; toplumun değerlerine saygı gösterme ve bencil eğilimlerin baskı altına alınması şeklinde tanımlanırsa, kitlelerde ahlaklılık söz konusu olamaz. Çünkü kitleler toplum değerlerine karşı saygısız bir tutum sergilemektedirler ve eylemleri kontrol altında tutulamayacak kadar yoğundur. İkinci ahlaklılık durumu ise, fedakârlık göstermesi kendi çıkarını arka plana atma, nefsini amaç doğrultusunda feda etmek olarak tanımlanırsa, kitlelerin ahlak sahibi olduğu söylenebilmektedir.[45]

Abdullah Cevdet ömrü boyunca Le Bon'u okumaya, anlamaya ve Türk toplumuna çeviriler yoluyla onu tanıtmaya çalışmıştır. Batıcılık düşüncesinde Cevdet'e belli bir süre yol arkadaşlığı yapan Celal Nuri, Cevdet'in ölümü üzerine şunları dile getirmiştir:

> *Abdullah Cevdet'i serbest ictihada [serbest yorumlar yapmaya] sevk eden ilk hekim, Almanyalı Profesör Ludwig Büchner'dir. Ondan sonra Abdullah Cevdet'in hemen hemen bütün hayatını istiab eden [kuşatan] Dr. Gustave le Bon ile M. Guyot'tur. Her bir köşesi, şu üç mütefekkirden müteşekkil olan bir müsellesin [üçgenin] içinde Abdullah Cevdet'in dimağı [zihni] mahpus ve mahsur kaldı. Abdullah Cevdet'in ictihadı, bunların ictihadı idi. (...) Abdullah Cevdet, şu üç mütefekkire, üç imam, Ebu Hanife, İmam Şafii, İmam Malik gözüyle bakardı. Onlara karşı kendisini bir sahabe, bir havari addederdi. Üç hayatı olsa (ve lüzumu kadar müşteri bulsa) bu üç hakîmin eserlerini Türkçeye tercümeye hasredecekti.*

Devamla Celal Nuri şunları ifade eder:

> *"Abdullah Cevdet, Gustave Le Bon'u sever, okur ve mütemadiyen tercüme ederdi. Lakin fizik ile uğraşan bu hakîmin fizik hakkındaki tetkikatını*

[44] Le Bon, age, s. 32.
[45] Le Bon, age, s. 50.

çokluk karıştırmamıştı. Abdullah Cevdet, Gustave le Bon'un yalnız siyasi, içtimai eserleriyle fazla uğraştı. Hakîmin bu sahadaki eserleri henüz ilim değil, faraziye ve nazariyedir. Bu zat doksan küsur yaşına kadar yazı yazdı. Neler yazmadı? Seyahatnameler, psychologie, içtimaiyat, fizik, tarih, siyaset, ahlak ve saire. (...) İşte Cevdet, hayatında en ziyade bu feylesofu takdir ve taklit etti."[46]

Gustave Le Bon, sosyal alanda kitle ruhu üzerine çalışmış, kitle psikolojisini bir 'yığın, kalabalık' olarak görmüş ve seçkin sınıfın doğru kararlar alıp uygulamasının önünde bir engel olarak görmüştür. Fransız Devrimi'nden nefret etmesi, bu tezi ile ilgilidir. Onun bu görüşünü Cevdet, özellikle Osmanlı hanedanının istibdadı üzerinde yaptığı yorumlarda kullanmış ve mezkûr düşünürün, farklı alanlardaki düşüncelerini Türk toplumu üzerinde uygulamanın yollarını aramıştır.[47]

b. Jean Marie Guyau ve "Bir Ahlakın İcmali"

Jean Maria Guyau felsefi sorunların çözümünde toplum biliminden faydalanmak gerektiğini ileri süren ve 1854-1888 yılları arasında yaşamış olan Fransız düşünürdür. Paris'te eğitim gördüğü yıllarda Emile Fouillee etkisinde kalmış ancak ilerleyen dönemlerde Platon, Kant ve eski Yunan düşünürlerine yönelmiştir.

Guyau'nun düşüncesinin temelinde ahlak vardır. Eski Yunan'dan kendi çağına kadar olan dönemde ahlakla ilgilenmiş ve araştırmalarını bu yönde sürdürmüştür. "Yapabilecek gücün varsa yapmalısın" ve "insanlar bir toplum içinde karşılıklı dayanışma durumunda bulunmalıdır" sözleri ahlakla ilgili esas olan düşüncesini ortaya koymaktadır. Ona göre ödev anlayışı yaşama gücünden gelir. Bunu içten veya dıştan olarak açıklamaya çalışmak yanlış olacaktır. Dolayısıyla ahlakın doğal bir varlık olduğunu düşünür ve onu yapaymış gibi göstermeye çalışan Darwin, Spencer gibi düşünürleri eleştirir.

---

[46] Celal Nuri, "Abdullah Cevdet'e Dair" *İctihad*, C. 28, S. 358, 1932, s. 5892.
[47] Abdullah Cevdet, *İctihad*, "Şîme-i Muhabbet", Sayı 89, 16 Kânunusani 1329.

Guyau'nun ahlak anlayışı Abdullah Cevdet tarafından örnek alınmış ve İctihad dergisinde Guyau çevirilerine yer verilmiştir. *Bir Ahlakın İcmali* yazıları bu açıdan önemlidir. Sözü edilen yazılarda başlıca nikbinlik (iyimserlik), bedbinlik (kötümserlik) ve tabiatın lakaydîliği üzerinde durulmuştur. Platon, Aristoteles gibi eski Yunan düşünürleri iyimser bir görüşle yola çıkarak nesnel bir ahlak kurma yoluna gitmiştir. Optimist bir bakış açısı beraberinde her şeyden memnun olmayı gerektirir. Her zaman her şeyden hoşnut olmak, bardağın daima dolu tarafını görmek, düşünce hayatının ilerlemesini ne yönde etkiler tartışılır. İyiliğin devamlılığını sürdürebilmesi için acı, fakirlik, yokluk, cahillik adıyla nitelendirilen ve kötü sayılan şeylerin varlığına ihtiyaç yok mudur?

Optimizm evrensel iyiliğe hizmet etmeyi kendine görev edinmiştir. Evrensel iyiliğe ulaştıran temel yol insani özellikleri en düzgün şekilde kullanmaktan geçmektedir. Evrenin amacı ahlakidir ve ahlak beraberinde seçimi getirir. Mutlak özgürlüğün olmadığı durumda yapılan seçimler ne derece ahlaki olacaktır? Mutlak özgürlüğün olmadığı yerde mutlak sorumluluk, mutlak seçim yoktur ve ahlaktan uzaklaşma vardır.

Bir şey üzerinde hak iddia etmek, o şeye ulaşmak için çekilen sıkıntı ile doğru orantılı ise sıkıntının bu dünyada olduğundan daha fazla, iyi ve kötü arasındaki çekişmenin daha çok olduğu, Tanrının insanlar önüne aşılması güç engeller çıkardığı bir dünya düşünelim. Bu durumda kötüye yönelmemek, inançsızlığa kapılmamak zorlaşacaktır. Ancak insan tüm bu sıkıntılar karşısında çaba gösterip galip gelirse, hak ettiği erdem o derece büyük olacaktır. Sabır ve erdem bu kadar değerliyse ilerleme ile beraber neden onları tavan arasına kaldırıyoruz? İnsan, iyilik yaparak nefsini doyurduğunu düşündüğü için bu sorunun cevabını düşünmeye pek de gerek duymamaktadır.

Optimizm ebediyetten beslenir. Ebediyet ve mutlak vazife arasında küçümsenmeyecek bir bağ mevcuttur. Vazifenin bilinçte hazır olarak bulunduğunu düşünen ruhçulara göre, akıl ve idrak yeteneğinden yoksun soylar, doğru ve yanlışı idrak edenlerin yetkisi altındadır. Mutlak vazife

varsayıma indirgenmek istenirse ebediyet değerini kaybeder ve insan sıradan bir var olan konumuna düşer. Bu nedenle ebediyet (la-yemutluk), ahlakın ve dinin başlıca ilgi alanı olmuştur. Ebediyete yöneltilen itirazlar da vardır. Bu itirazlardan en göze çarpanı *evrim inancı*dır. Tamamlanmanın, birleşmenin özelliği daha geniş bir fertleşme ve tamlığa fayda sağlamaktır. Darwin'den bu yana tabiatta var olan türler ve tesadüf eseri birbirini takip eden fertler görmekteyiz. Bunlar zıt kavramlar olsalar da aralarında bir bağ mevcuttur. Fert ve tür geçmiş ile gelecek arasında birbirlerine yönelirler.

Ebediyete yapılan diğer bir itiraz, eğer irade ve düşünce sonsuz olsaydı tabiattan üstün bir güç olacağı için bu muhtemeldir. Bu varsayıma göre hayat, ruhun tabiat ile olan savaşı, ölüm ise zaferidir. Ruh ölüm ile değerinden bir şey kaybetmez. Tıpkı tek bir olayla tabiatın kötü olduğu kanaatine varılmayacağı gibi.

Sonuç olarak iyilik ve kötülük etkileşim halinde olan iki kavramdır. Kötülük varsa iyilik değer kazanır, iyilik varsa kötülükten kaçınılır. Ancak optimizmin ilerleme, gelişme açısından faydası tartışılır. Devamlı iyiliğin, hoşluğun olduğu bir yerde mukayese ve düşünme yetisi kendini çok geliştiremeyecektir. Kötülük ise bir olay veya durumun altında sürekli bir şey arayacağı için düşünme daha aktif olacaktır. Öte yandan ebediyet inancı ile ilerleme arasında ters bir orantı vardır. İlerleme ebediyetin olduğu yerde varlığını sürdüremez.[48]

c. Louis Ludwig Büchner

Alman filozof Ludwig Büchner *Madde ve Kuvvet* adlı eseriyle Osmanlı aydınları tarafından tanınmış ve onlar üzerinde büyük bir etkiye yol açmıştır. Abdullah Cevdet bu aydınların başında gelmektedir. Cevdet'in düşüncelerinin şekillenmesinde Büchner'in etkisi oldukça büyüktür. Büchner'in bazı fikirleri Cevdet'in fikirleri olmuştur desek yanlış olmaz.

[48] Jean Marie Guyau, "Bir Ahlakın İcmali", çev. Abdullah Cevdet, *İctihad*, C. 24, S.269-270-271-272, 1929, ss. 5136-5162.

Nitekim onun Madde ve Kuvvet adlı eserinin *Beyin ve Ruh, Düşünce, Bilinç* bölümlerini Cevdet çevirmiştir.[49]

Evrimci mekanik materyalist Ludwig Büchner 19. yüzyılın son yarısında yazdığı Madde ve Kuvvet adlı kitabıyla sahneye çıkmıştır. Anlatımı oldukça açık ve anlaşılır olan bu kitap Almanya'da büyük yankı uyandırdıktan sonra başta Fransa olmak üzere tüm Avrupa'ya yayılmış ve Osmanlı üzerindeki etkisi de yadsınamaz derecede olmuştur. Büchner'in materyalizm fikri, mekanik bir doğa görüşüyle inşa edilmiştir. Büchner'e göre madde de kuvvet de ezeli ve ebedidir. Madde ve kuvvet her zaman birliktedir ve birbirlerine ayrılmaz bir bağ ile bağlıdırlar.[50] Büchner var olan her şeyin varlığını madde ve kuvvet ile açıklar. Yani var olanların var oluş nedeni madde ve kuvvettir. Maddi olmayan bir şeyin temelinde bile madde vardır. Büchner'e göre düşünce madde değildir ancak maddenin bir uzantısıdır. Dolayısıyla yine maddeye bağlıdır. Büchner kitapta akılla ilgili olarak da değişik noktalara değinmiştir. Beyin ve beynin bölümlerinin dokusu, şekli, hacmi ile ruhsal melekeleri arasında doğru bir orantı vardır.[51] Beyni yoğun ve kıvamlı olanlar zeki olurken; zekâ geriliği olan insanlarda durum tam tersidir[52] Aynı durumun kişilik özellikleri üzerinde de etkisi olduğunu düşünen Büchner'e göre, öfkeli insanlar daha kısa ve çabuk yaşarken sakin insanlar daha uzun yaşamaktadır. Bu durum sinir sisteminin uyarılmasıyla ilgilidir.[53]

Büchner'in çok konuşulan bu eseri felsefi çevrelerden ziyade eğitimli orta halli sınıfın merakını uyandırmıştır. Karl Marx bununla ilgili olarak, Büchner'in materyalizm tarihiyle alakalı görüşlerini Alman filozof Albert Lange'den alıntı olduğunu söylemektedir[54] Büchner'in felsefi kesim tarafından dikkate alınmaması şaşırılacak bir durum değildir. Nitekim ortaya koyduğu fikirler felsefi olmaktan uzaktır. Onun eleştiri almasının nedeni,

---

[49]Büchner, *Madde ve Kuvvet*, çev. Tevfik ve Nebil, yay. haz. Ali Utku ve Kemal Kahramanoğlu, Konya: Çizgi Kitabevi, 2012, s. 528.
[50] Büchner, age, s. 394.
[51] Büchner, age, ss. 527-528.
[52] Büchner, age, s. 532.
[53] Büchner, age, s. 542.
[54]Karaböcek, "Türk Düşüncesinde Büchner Etkisi Ya Da Felsefenin Sefaleti", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, S. 22, 2012, s. 163

felsefe hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığı halde bununla ilgili görüş bildirmesidir. Büchner'in konuyla ilgili şu düşünceli bu açıdan ilginçtir. "Tabii bilimlerin dışında hiçbir felsefenin mevcut olmayacağı ve şayet böyle bir felsefenin varlığından söz edilirse bunun ancak cehalet, taassup ve budalalık gibi bir takım zeminler üzerine dayanmış bulunacağı anlaşılır"[55]

Büchner'in Madde ve Kuvvet'i Osmanlı aydınları tarafından benimsenen bir eser olmuştur. Osmanlı Batı karşısında teknik üstünlüğünü kaybetmiş ve bazı açılardan geri gitmeye başlamıştır. Kaybettiği toprakları tekrar geri almak için askeri alanda ıslahatlara önem veren Osmanlı, 19. yüzyıla geldiğinde ise ıslahat çalışmalarını genişletmiştir. Bu dönemde Batı benzeri eğitim kurumları kurulmuştur. Fransız etkisinin yaygın olduğu Tıbbiye de bunlardan biridir. Tıbbiyede popüler olan materyalizm ve pozitivizm akımları tıbbiye öğrencilerini oldukça etkilemiştir. Büchner'in Osmanlı'ya girişi de bu sayede olmuştur. Yapılan çevirilerin de bu tanınmada etkisi vardır. Osmanlı'da çevrilen ilk Büchner eseri 1884'te Şibli Şumayil tarafından Arapça olarak çevrilen *Sechs Vorlesungen Über die Darwin'sche Theorie* (Darwinci Teori Üzerine Altı Ders)'tir. İlk Türkçe çeviri ise, aynı zamanda Büchner'in büyük hayranı olan Abdullah Cevdet tarafından yapılmıştır. *Aus Natur und Wissenschaft* adlı eserden bir bölümü 'Goril' adıyla tercüme etmiştir.[56] Ayrıca Madde ve Kuvvet'in Beyin ve Ruh, Düşünce, Bilinç bölümlerini de çevirmiş ve bunları *Fenn-i Ruh* adıyla kitap haline getirmiştir. Madde ve Kuvvet'te yer alan fikirler Batıcı aydınlar arasında hızlıca yayılırken, bu eserin zararlı olduğunu bu nedenle benimsenmemesi gerektiğini düşünen aydınlar da vardır. Kitapta yer alan fikirleri yaymak için olduğu gibi çürütmek adına da eserler kaleme alınmıştır. İsmail Fenni *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlali*, Fatma Aliye Hanım *Tedkik-i Ecsam*, Filibeli Ahmet Hilmi *Huzur-ı Akl-ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalaleti* bu eserlerden bazılarıdır. Büchner hakkında yapılan olumlu ve olumsuz eleştiriler onun Avrupa'da olduğu kadar Osmanlı topraklarında da yoğun bir alaka gördüğünün kanıtıdır. Osmanlı

[55] Büchner, age, s. 681.
[56] Karaböcek, agm, s. 165.

aydınlarının gerek gazete ve dergilerde yayınladıkları yazıların gerek kulaktan kulağa yapılan konuşmaların Büchner'in bu denli ünlenmesinde payı büyüktür. Ancak arada şöyle bir fark vardır ki Avrupa'da felsefi anlamda değer görmeyen bu eser ve yazar neden Osmanlı topraklarında felsefi açıdan önemli bir yer teşkil etmiştir? Büchner'e eleştirilerde bulunan Filibeli Ahmet Hilmi bunun nedenini şu şekilde açıklamaktadır:

> *"Tabiidir ki bizim başvuru kaynaklarımız ve dayanaklarımız Avrupa düşünürleri olacaktır. Memleketimizde hala orijinal fikirler ortaya koyan düşünürler enderdir, belki de yoktur. Biz istediğimiz kadar 'bana göre böyledir' diyelim. Günümüz fenleri ve bilimleriyle münasebeti hele ki yabancı dillerle vukufu olmayanlar böyle sözlere aldanabilir. Lakin münasebet ve vukufu olanlar, bu sözlere karşı tebessüm eder ve söylenenin hemen aynen tercümeden ibaret olan sözlerin kaynaklarının hatırlamakta sıkıntı çekmez."*[57]

Paragraftan yola çıkarak Filibeli Ahmet Hilmi Bey'e göre bu eserin Osmanlı aydınları tarafından ilgi görmesinin esas nedeni, aydınların bu konuyla ilgili yeterli bilgiye sahip olmadıkları için yazılanları doğru veya yanlış olduğunu akıl süzgecinden geçirmeden kabul etmeleridir. Batıcı Osmanlı aydınları Büchner'in fikirlerini savunurken felsefi olup olmadığına bakmaksızın, onu toplumun ilerlemesine engel teşkil ettiği düşünülen dine ve onun aracılığıyla siyasi duruma yapılan bir eleştiri olarak ele almaktadır. Büchner'in materyalist görüşlerini savunan Batıcı aydınlara göre ilerleme ve gelişme için dine verilen değerin en aza indirgenmesi ve dini kurumların ıslah edilmesi gerekmektedir. Bu sayede bilime gereken önem verilecek ve ülke, içinde bulunduğu bu durumdan kurtulup tekrar ayağa kalkacaktır. Din ise sadece toplumdaki birlik ve beraberlik duygusunu canlı tutmakla görevli olacaktır. İslamcı aydın kesime baktığımızda, onlar da bilimin gerekliliğini, faydasını kabul etmektedir. Ancak materyalizm vb. bir akım sebebiyle dinin zarar görmesinin toplumsal düzeni olumsuz etkileyeceğini ve toplumda

[57] Filibeli Ahmet Hilmi, *Akıl ve Bilim Huzurunda Materyalizm Dalalet Mesleği*, sad. ve haz. Erdoğan Erbay, Ali Utku, Konya, Çizgi Kitabevi, 2012, s. 124

ahlaki bir boşluğun ortaya çıkmasına neden olacağı düşüncesiyle materyalizm vb. akımlara İslam aydınları tepki ile bakmıştır.

Osmanlı camiasında büyük ilgi uyandıran ancak Avrupa'da felsefi bir nitelik taşımayan Büchner ve "Madde ve Kuvvet", Batıcı Osmanlı aydınlarının adeta kendilerine rehber edindiği bir düşünür ve eser olmuştur. Osmanlının yıkılmak üzere olduğu son dönemde devleti canlandırmak adına çeşitli çareler aranırken bu duruma gelinmesindeki temel nedenin, dinin Osmanlı'nın gelişimine izin vermediği Batıcı aydınlar tarafından ileri sürülmüştür. Abdullah Cevdet de bu aydınların başında gelmektedir. Madde ve Kuvvet'te yer alan din ile alakalı bölümler bu kapsamda Batıcı aydınlara ışık tutmuştur. Din yerine materyalist bir anlayışın getirilmesi fikri aydın kesimin dikkatini çekmiş ve bu fikir üzerinden ilerlemeyi amaçlamıştır. Ancak aydınların gözden kaçırdığı şey, onların bu eserle tanıştıkları dönemde Batı'da artık bu eserin bir anlam ifade etmediği hatta materyalist fikirlerin yanlış aktarıldığı bir kitap olarak görülmesidir.

d. Jean Meslier ve Akl-ı Selîm

Abdullah Cevdet'in fikirlerinin şekillenmesinde Gustave Le Bon, Marie Guyau, Ludwing Büchner gibi Batılı aydınların etkisi büyüktür. Bu bağlamda incelenmesi gereken diğer bir aydın ise Jean Meslier'dir.

Jean Meslier, Fransız aydın, filozof, hayalî komünist ve rahiptir. Fransa'nın Reims köyünde dini eğitimini tamamladıktan sonra papaz olarak çalışmaya başlamıştır. Meslier, papaz olmasına rağmen dine karşıt bir tavır sergilemiştir. Köyde çalıştığı sıralarda köylü halkın ezildiğini, emeğinin karşılığını alamadığını görmesi onun fikirlerinde köklü bir değişikliğe gitmesine yol açmıştır. Meslier, köylü halkın sıkıntılarını dile getirmek, siyasi, felsefi ve dini görüşlerini belirtmek amacıyla *Vasiyetname* adlı bir yazı kaleme almıştır. Dinlerin ortaya çıkış nedeni halkı kontrol altında tutmak ve sömürmek olarak gören Meslier, "tüm dünya zorbalarının ve soylularının, rahiplerin bağırsaklarından yapılmış ilmiklerle boğulmasını

ister”[58] sözüyle tavrını açıkça ortaya koymaktadır. Meslier dinlerin nasıl meydana geldiğiyle ilgili olarak şunları düşünmektedir:

> *“Dinler bilinçsizlik, batıl inanç ve ilahi güçlere tapmanın yanı sıra, halkın sömürücüler tarafından ezilmesinin sonucu olarak doğmuştur. Tüm bunlar kurnaz ve hokkabaz politikacılarla düşünülmüştür. Aynı zamanda bu dünyanın prensleri ve zorbaları halkı baskı altına almak ve kendi amaçları doğrultusunda yönlendirmek için dinleri kendi yasalarıyla ayakta tutmaktadırlar.*”[59]

Meslier’in dinler hakkında görüşleri oldukça dikkat çekicidir. Dinlerin halkı yüceltmekten ziyade ezmek, kullanmak için ortaya çıktığını vurgulamıştır. Dinin bu özelliklerini ortaya çıkaran Meslier halkın ayaklanmasını ve hakları için çaba göstermesini hedeflemiştir. Dini düşünceye karşı materyalizim fikrini ortaya atan Meslier’e göre;

> *“...Madde genel olarak kendi varlığını ve hareketini içinde taşıyan tek varlıktır. Bunu bir defa kabul ettik mi, o zaman öyle bir ilkeye sahip oluyoruz ki, bununla yalnız dünyanın yaratılışından kaynaklanan zorlukları, çelişkileri ve düzensizlikleri bir çırpıda çözmüyor, aynı zamanda doğa olaylarının fiziksel ve ahlaki açıklamalarını da yapıyoruz.*”[60]

Buradan hareketle Meslier’e göre, var olan şeylerin temelinde ezeli ve ebedi olan madde vardır. Aynı zamanda Meslier bu görüşü ile tanrının varlığını da reddetmiştir. Meslier materyalizminin temel prensibi ise şu şekildedir:

> *“Dünyanın varlığını gözlerimizle görüyoruz. Bunu tüm açıklığıyla ve ayrıntılarıyla kavrıyoruz. Bu bizi otomatik olarak tanrının olmadığı ve dinin bir aldatmaca olduğu gerçeğine götürür. Varlık şeylerden kaynaklanır, hatta varlığın özünü ve temelini oluşturur. Böylece varlık şeylerin kaynağını ve ilk temelini teşkil eder. Maddenin başlangıcı olmadığı yani hep var olduğuna göre, şeyler maddenin farklı biçimleri olduğuna*

---

[58]Meslier, *Sağduyu Tanrısızlığın* İlmihali, çev. Abdullah Cevdet, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014, s. 32.
[59] Meslier, age, s. 31.
[60] Meslier, age, s. 33.

göre, o hiçbir zaman yoktan var edilmedi. Dolayısıyla var eden de yoktur."[61]

Jean Meslier yukarıda sözü geçen materyalist görüşlerini açıklamak için üç nedensellikten yararlanmıştır. Bunlar; formal neden, özsel neden ve ortaya çıkaran nedendir. Formal neden, varlıkların ne şekilde olacağıyla ilgilenir. Özsel neden, maddenin var oluşunun esas nedenidir. Ortaya çıkaran neden, şeyleri oluşturup bileşimini sağlayan nedendir.

Meslier'in dinler hakkındaki görüşleri yukarıda bahsedilenler ile sınırlı değildir. Ona göre dinlerin kökeni söylendiği gibi sevgiye değil korku ve cehalete dayanmaktadır Dinlerin Allah ile insan arasında bir köprü olduğu, ikisi arasındaki ilişkiyi sağladığı söylenmektedir. Ancak Meslier'e göre sonsuz olduğu iddia edilen bir Allah ile sonu olan insan arasında bir ilişki kurulması mümkün değildir. Allah nedir? Din nedir? Meslier'e göre Allah, "doğanın görülmeyen gücünü ifade etmek için üretilmiş soyut bir kelimedir" veya "ne genişliği ne uzunluğu ne derinliği olan matematiksel noktadır." Meslier'in din tanımı ise şu şekildedir:

"*Mekânsız olmakla beraber sonsuz olan, genişliği ile her yeri dolduran, arzusunu hiçbir zaman uygulamayan, son derece iyi olan ve bununla birlikte hoşnutsuzluklar meydana getiren, düzeni seven ve bununla birlikte yönteminde kargaşa hüküm süren bir şeydir*."[62]

Allah'ın varlığının kanıtlanması konusunda genellikle doğa olaylarından yararlanılmaktadır. Güneşin doğuşu, yağmurun yağması, yıldızların kayması vb… Ancak Meslier'e göre batıl inançlardan arınmış bir kişi, doğada meydana gelen bu olayların yine doğanın gücünden ve yasalarından kaynaklandığını bilmektedir. Meslier'e göre dünyanın oluşumu da bir Allah'ın varlığını açıklamamaktadır. Hud suresi 7. ayette geçen "ve amelce hanginiz daha güzeldir diye sizi imtihan etmek için gökleri ve yeri altı günde yaratan O'dur". Ancak Meslier'e göre dünya hep var olmuştur. Varlığı bir ruha bağlı değil kendi kendisindedir. Meslier'in üzerinde durduğu diğer bir konu ise kötülük problemidir. Eğer ki evrende var olan

[61] Meslier, age, s. 34.
[62] Meslier, age, ss. 84-85.

her şey, her canlı Allah tarafından yaratıldıysa o halde kötülük de Allah tarafından yaratılmıştır. Ancak din âlimleri kötülüğün Allah değil insan kaynaklı olduğunu söylemektedir. İyi olarak doğan, dünyaya gelen insan zaman içinde şeytanın oyunlarına kanarak saflığını yitirmiş ve karanlık yollara sapmıştır. İnsanı kötülüğe sürükleyen şeytanı kim yaratmıştır? Şeytanı da insanı da yaratanın Allah olduğu kabul edilen görüşte, kötülüğün kaynağı insan ise ucu yine Allah'a dayanmaz mı? Dolayısıyla kötülüğün kaynağı Allah'tır demek yanlış olmayacaktır.[63] Allah'tan kaynaklanan bu durum sebebiyle insanın yanlışları yüzünden cezalandırılması ne derece doğrudur?[64]

Meslier ahlaklı ve faziletli olmak için bir dine mensup olma fikrinin yanlış olduğunu ileri sürmektedir. Bir dine inanan ve onun buyruklarını yerine getiren toplumlara göz atılacak olunursa, bu toplumlarda hırsızların, zorbaların, acımasızlığın, adalet sistemindeki kötülüğün, zinaların, cinayetlerin vb. üst düzeyde olduğuna rastlanacaktır.[65] Meslier'e göre din, ahlakın ilkelerini bozarak kendisine inanmayanlara karşı kışkırtmış ve böylece farklı görüşlere sahip milletler arasında kargaşa ortamının çıkmasına neden olmuştur. Meslier ahlakı din ve Allah üzerine kurmanın, yapılan büyük yanlışlardan biri olduğunu söylemektedir. Çünkü O, Allah nedir, diye sorulduğunda herkesin kendi düşünce yapısına ve çıkarlarına uygun bir tanım yaptığını ve böyle bir Allah kavram üzerine ahlakı kurmanın tıpkı insanların kendi istek ve arzuları üzerin ahlakı şekillendirmelerine benzetmektedir. Böyle bir ahlakın varlığı, insana yarar mı yoksa zarar mı getireceği tartışılır.

Ahlak topluma yarar sağlayan, toplumda insanlar arasındaki ilişkiyi düzenleyen bir değerdir. Bu yüzden ahlakın iyi veya kötü olarak adlandırılması da toplumdaki düzeni sağlayıp sağlayamamasıyla, insan doğasına uygun olup olmamasıyla alakalıdır. Eğer ahlak toplumdaki görevini yerine getiremiyorsa, huzur ve rahatlığı sağlayamıyorsa insan, buna

---

[63] Meslier, age, s. 139.
[64] Meslier, age, s. 143.
[65] Meslier, age, s. 236.

tepki gösterme hakkına sahiptir. Ancak din temelli bir ahlak insanın menfaatlerine ters düşmektedir. Hükümdarların kendi çıkarlarına uymadıkları bir durum ile karşılaştıklarında din adı altında savaş ilan etmeleri veya toplumdaki baskıcı yönetime uymaları konusunda halkı zorlaması Meslier'e göre dinî ahlakın kötülüğünün önemli kanıtlarındandır.[66] Meslier'in değindiği diğer bir konu ise, ahret hayatına inanan insanların, o gün azap çekmemek için toplumdaki hareketlerine dikkat etmesi, yanlış olandan sakınıp doğru olana yönelmesidir. Ancak ona göre insanların, ahret korkusu yüzünden değil toplum hayatının huzur ve refahı için belirlenen kurallara uyması gerekmektedir.

Meslier'e göre din aracılığıyla elde edilen ahlakın kimseye bir yararı olmadığı gibi vereceği zararlar da oldukça büyüktür. Bunun yerine felsefe yolu ile düşünen, muhakeme eden, neyin yarar neyin zarar getireceğini anlayan insanlar, toplum için en uygun ahlaki yargılara kendileri varacaktır.[67] Dolayısıyla düşünce ve tecrübe yoluyla elde edilen bir ahlak, içi batıl inançlarla dolu bir ahlaktan daha yararlı ve yol göstericidir.

Yukarıda bahsedilenlerden hareketle Meslier'e göre dinler toplumlar için zararlı ve yıkıcıdır. Rahipler, papazlar, hahamlar vb. din adamları kendi çıkarları doğrultusunda dinle ilgili çeşitli görüşler beyan ederek halkın duygularını suiistimal etmektedir. Allah, varlığı ve gerçekliği hiçbir zaman kanıtlanmamış bir hayal ürünü olmaktan ibarettir ve insanların görmedikleri bir şeye inanmaları yersizdir. Allah'ın varlığını kanıtlamak için dünyanın yaratılışını ve doğada meydana gelen çeşitli olayları delil olarak göstermek yeterli değildir. Çünkü doğada meydana gelen –yağmur, deprem- olaylar doğal sebepler sonucu ortaya çıkmaktadır. Ahlakın varlığını din ile açıklamak, ahlakı din ile sınırlandırmak yapılan büyük yanlışlardan biridir. Bunun yerine aklı, düşünmeyi ve sorgulamayı ön planda tutan felsefe dikkate alınmalı ve hatta dinin üstlendiği görevler felsefe tarafından yapılmalıdır. Çünkü insanlığı cehaletten kurtaracak ve aydınlığa çıkaracak olan şüphesiz ki akıldır.

---

[66] Meslier, age, s. 293.
[67] Meslier, age, s. 305.

E. Osmanlı'nın Son Döneminde Ahlaka Kısa Bir Bakış

Ahlak, bir devlet ve toplum için temel yapı taşlarından belki de en önemli olanıdır. Ahlak, bireylerin ve toplumların mutluluğu, huzuru, refahı için gerekli olan bir değerdir. Ahlaki değerlerden yoksun, başıboş bir toplum düşünelim, burada huzuru aramak, ilerlemeyi sağlamaya çalışmak boşa kürek çekmekten farksız olacaktır. İşte bu nedenle ahlak devletler ve toplumlar için vazgeçilmez bir değerdir.

Ahlak, Arapça karakter, mizaç, huy anlamlarına gelen "hulk" ve Yunanca karakter anlamına gelen "ethos" kelimesinden türemiştir. Ahlakı kesin anlamda iyi olduğu kabul edilen veya belli bir yaşam standartlarından kaynaklanan davranışla alakalı kurallar, bireyin iyi özelliklerini ifade eden davranışların tamamı olarak tanımlayabiliriz.[68]

Geçmişten günümüze tarihte varlığını sürdüren her devlet, her millet varlıklarını koruma altına alabilmek adına ahlaka ve ahlak eğitimine önem vermiştir. Dolayısıyla farklı dönemlerde farklı ahlak yapıları ortaya çıkmıştır. Burada Osmanlı Devleti'nin ahlaka bakışı üzerinde durulacaktır.

Osmanlı Devleti kurulduğu yıldan itibaren İslam ahlakıyla yaşayan bir devlettir. Zaman içinde Osmanlı'nın kendi ekonomisiyle, siyasetiyle örf ve adetleriyle etkileşim yaşadığı için Osmanlı-İslam ahlakı adını almıştır[69].

Klasik dönemde Osmanlı'nın ahlak anlayışına değindikten sonra Tanzimat dönemindeki ahlak yapısına bakmak faydalı olacaktır. Tanzimat döneminde temele dokunmayacak şekilde küçük değişiklikler yapılmıştır. Eğitim sisteminde dini dersler önceliğini korumuş, buna ek olarak bazı pozitif bilimler ders olarak bazı okullara eklenmiştir. Bu dönemde yapılan yenilikler ilköğretim okullarını kapsamamaktadır. Bunun nedeni küçük yaşlardan itibaren bireylere dini bilgileri benimsetmek ve güzel huylu vatandaşlar yetiştirme konusunda temeli sağlam tutma düşüncesidir.

Tanzimat döneminde iyi ahlaka sahip vatandaşlar yetiştirilmesi için okullarda okutulan derslerin yanı sıra devlet tarafından çeşitli tüzükler

---

[68] Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999, s. 17.

[69] Hüsamettin Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*, Konya: Sebat Ofset Matbaacılık, 1996, s. 17.

hazırlanmıştır. 1847 yılında *Etfalin Talim ve Terbiyeleri Ne Vechile İcra Eylemeleri Lazım Geldiğine Dair Sıbyan Mekatibi Hocaları Efendilerine İ'ta Olunacak Talimatlar* ve 1869 yılında Maarif-*i Umumiye Nizamnamesi* bunlara örnek olarak verilebilir.[70] 1869 yılında hazırlanan nizamname ile ahlak dersi kitaplarının içeriğine değinilmiştir. Burada bireyin ailesine olan görevleri, dini görevleri, öğretmenlerine olan görevleri, vatana ve millete olan görevleri üzerinde durulmuştur. Bu nedenle ahlakın görevler şeklinde yeniden şekillendiğini söylemek mümkündür. Bahsedilen bu durum Kant'ın görev ahlakıyla benzerlik göstermektedir. Bu dönemde de klasik dönemde olduğu gibi din ve ahlak birbirinden ayrı düşünülmemiş ve dinin emir-yasakları ahlaki açıdan da yapılması gereken buyruklar olarak görülmüştür. Ancak Tanzimatın son dönemlerine gelindiğinde az da olsa Batı kökenli ahlakın izlerine rastlanmaya başlanmıştır. Ancak temelde hala din vardır.

II. Abdülhamit döneminde devlet eski gücünü kaybetmiş. Bu dönemde verilen eğitimin amacı, imparatorluğun birlik ve bütünlüğünün sağlanmasında devlete yardımcı olacak ve dinine üst seviyede bağlı bireyler yetiştirmektir. Bununla beraber pozitif ilimlere önem verilmiş ancak pozitif ilimlerin tek başına yeterli olmayacağı için yine dine ve iyi ahlaka başvurulması gerektiği vurgulanmıştır.

Bu dönemde ortaya çıkan sorunların iyi ahlak sahibi bireylerin yetişmemesiyle ilgili olduğu düşünülmüştür. Buna çözüm olarak okullarda okutulan din ve ahlak dersleriyle bağlantılı olan derslerin ders saatleri arttırılmıştır. Bunun yanı sıra Abdülhamit, eğitimde yabancı ülkelerin müdahalesini önlemek amacıyla çeşitli çalışmalar yapılmasına destek olmuştur. Din âlimleri, peygamberlerle alakalı hikâyeler, fıkıh ve Arapça derslerine ağırlık verilmiştir. Bu dönemde okutulan ders kitapları da dikkat çekmektedir. Öğrenciler okulda aldıkları dini ve ahlaki bilgileri uygulayıp uygulamama konusunda öğretmenler tarafından gözetlenmekte ve bundan

[70] Muhammed Yazıbaşı, "Klasik Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlak Eğitimi ve Öğretimi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 4, 2014, s. 767.

puan almaktadırlar. Bu puanların ileride çalışma hayatları üzerinde etkisi vardır.[71]

II. Meşrutiyet dönemi ahlak eğitimine baktığımızda, bazı kesimlerde pozitivist ve natüralist fikirlerin ön planda olduğunu görmekteyiz. Darwin'in *doğal ayıklanma* esasına dayanan biyolojik evrim teorisi bu dönemde oldukça ilgi odağı olmuştur. Batıda ortaya çıkan biyolojik materyalizm ve pozitivizm akımı zamanla Osmanlı aydınları tarafından da ilgilenilen bir konu haline gelerek, ahlakın temelini oluşturan din, artık arka plana itilmeye başlanmıştır.

II. Meşrutiyet'in çalkantılı dönemlerinde ahlaksız davranışların baş göstermesiyle din temelli ahlak hakkında tartışmalar ortaya çıkmıştır. Ahlakla ilgili iki hususa değinilmiştir. Birincisine göre, tıpkı klasik dönemde olduğu gibi ahlak din temellidir. Diğer görüş ise, ahlakın dinden ayrılması gerektiğini bunun yerine bu eğitimin psikolojik, sosyolojik yollarla alınması gerektiği yönündedir.

Yukarıda bahsettiklerimizi özetleyerek sonuca bağlayacak olursak, Klasik Osmanlı döneminde dini bir ahlakın söz konusu olduğu ve bu nedenle ayrı bir ahlak eğitimi vermek yerine İslam dininin okullarda en iyi şekilde anlatılması üzerinde durulmuştur. Tanzimat dönemine baktığımızda aynı şekilde dine dayanan bir ahlak anlayışı görmekteyiz. Bu dönemi klasik dönemden ayıran ahlakın bir ders olarak okullarda okutulmaya başlanmasıdır. II. Abdülhamit döneminde de dine dayanan ahlak anlayışı devam etmekle beraber buna daha çok ağırlık verilmiştir. Hatta eğitim kurumlarının yanı sıra ahlak eğitimi okul dışına da taşınmıştır. Bununla ilgili daha iyi eğitim verilmesi adına padişaha sunmak amacıyla çeşitli tasarılar hazırlanması için komisyonlar kurulmuştur. Diğer dönemlerden farklı olarak II. Abdülhamit döneminde okul kitaplarında değişiklikler yapılmış, kafa karıştırıcı olabilecek konular ders kitaplarından çıkarılmıştır. Meşrutiyet dönemi ahlak anlayışı ise diğer dönemlerden farklıdır. Bu

[71]Mustafa Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası*, Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2013, s. 288.

dönemin temel farklılığı, ahlakın temelini yine din oluşturmakla beraber bunun yerine akıl ve bilimin konulmaya çalışılmasıdır.

Abdullah Cevdet'in ahlak düşüncesini daha iyi anlamak için onun çağdaşı olan ve her biri belli bir akımın temsilcisi konumunda bulunan birkaç düşünürün konuya dair düşüncelerine kısaca temas etmek faydalı olacaktır.

1. İslam Ahlakı ve Babanzade Ahmet Naim

Batı devletleri içinde bulundukları politika nedeniyle egemenlikleri altına aldıkları pek çok devleti etkileşim halinde olmaya itmiştir. Bunun sebebi sömürgelerini güvence altında tutmak istemeleridir. Bunlar dışında kalan ve Avrupalı olarak görülmeyen devletler ise, Müslüman adıyla anılmaktadır. Müslüman kesimde yaşayan pek çok topluluk Avrupa'ya sömürge olmuştur.[72] Sözü edilen sömürgeci güçler ve sömürge haline gelen Müslüman toplumların durumu kaçınılmaz olarak ahlaka dair sorgulamaları da beraberinde getirmiştir. Bu noktada Ahmet Naim'in İslam ahlakına dair düşünceleri şöyledir:

İslam ahlakına göre ahlaka temel olan ilk kaynak dindir. Devletin ilerlemesi, toplumun huzur ve mutluğunun sağlanması dinde açık ve anlaşılır şekilde ortaya konulmuştur. Nitekim İslam devletlerinin kalıcılığının temel nedeni de buna uygun olmalarıdır. Dinin üzerine düşen görevi eksiksiz bir şekilde yerine getiremediği takdirde felsefe kapsamında akıl öne sürülmek istenmektedir. Ancak Ahmet Naim'e göre, ahlakta inanç önemli bir yere sahip olduğundan ve akıl-inanç arasında bir ilişki kurulamadığından felsefe bu konuda dinin bıraktığı etkiyi bırakamayacaktır. İslam ahlakının kutsal kaynağı Kuran-ı Kerim ve Peygamber'in sünnetleridir. Bunlar kötü ve iyi, günah ve sevap, doğru ve yanlış olanı ayırt etmede insanlığın yol göstericisi olmuştur ve bunların dışında başka bir kaynağa ihtiyaç duyulmamıştır.[73]

---

[72]Babanzade Ahmet Naim, *İslam Ahlakının Esasları*, Ankara: Elips Kitap, 2011, s. 11.
[73] Naim, age, ss. 14-16.

Ahlakın kaynağının Kuran ve Hz. Peygamberin sünnetlerine dayandığı önceki sayfalarda belirtilmiştir. Burada ahlakla ilgili söylenen bazı hadislere yer vermek konunun anlaşılması açısından faydalı olacakatır. "İyi ahlak, Allah'ın yarattığı en büyük şeydir.", "İslam iyi ahlaktan ibarettir.", "Cenabı hak, ahlakın yüksekliğini sever, bayalığını sevmez."

İmanın en üstün derecesi, yapılan her davranışın herhangi bir karşılık beklemeden Allah için yapılmasıdır. Sadece kendi için değil başkaları için de iyi şeyler dileyen ve o yönde davranan, aynı şekilde kötülüğün kendisiyle beraber tüm insanlıktan uzak olmasını dileyen bir kişi gerçek bir imana sahiptir.[74] İslam, sadece Allah'a karşı olan görevleri bildirmekle sınırlı kalmaz. Maddi ve manevi hayat için yapılması gerekenleri de bildiren bir dindir. Namaz, zekât, oruç gibi ibadetlerin dışında ihtiyaç sahiplerine yardım etmek, toplumun huzurunu kaçıracak davranışlardan sakınmak İslam'ın kapsamının tek bir alanla kısıtlı olmadığını göstermektedir.

Kader, İslam dininde devamlı gündem de olan ve sıkça üzerine tartışmaların yapıldığı bir konudur. Herkes için yazılmış olan bir kaderin var olduğundan ve yazılan kadere bağlı olarak yaşamak zorunda kalındığı için iyi ve kötü davranışların seçiminin insan iradesi dışında olduğu tartışmanın çıkış noktasıdır. Gözden kaçırılan veya görülmek istenmeyen durum Allah'ın herkese akıl vermiş olması ve akıl sayesinde iyi ve kötüyü ayırt edecek yeteneğe insanın sahip olmasıdır.[75] Mesuliyet kaderle bağlantılı bir kavramdır. Mesuliyet, beşeri hareketlerin bir gereğidir. Mesuliyet sayesinde bildirilen emir ve yasaklar yerine getirilir. Kişiden mesuliyet yetisi alındığı takdirde iyi ve kötü davranışın hiçbir anlamı kalmayacaktır. Mesuliyetin alt konusu olan şahsi mesuliyet ise, bireyin kendi yaptığı davranıştan yine kendisinin sorumlu olması şeklinde açıklanabilir.

Tevekkülün sözlük anlamına baktığımızda her şeyi Allah'a bırakma, Allah'tan bekleme, kadere boyun eğme gibi anlamlar taşıdığını görmekteyiz. Ancak yapılan bu tanım eksik ve hatalıdır. Çünkü tevekkül etmek yapılan bu tanımın aksine istenilen şey için çalışmak, çaba göstermek

[74] Naim, age, s. 26.
[75] Naim, age, s. 33.

ve gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini Allah'a bırakmaktır. Bu ince ayrıma dikkat edilmeli ve ona göre yorum yapılmalıdır.

İslam Dünyasının temel gerileme sebebi din olarak görülmüştür. Dini getirdiği kısıtlamalar ile aklın arka planda bırakılması Batı ve Doğu dünyasında sıkça bahse konu olmuştur. Ancak incelendiğinde görülür ki dinin saptırılmadan yaşandığı dönemlerde İslam dünyası önemli gelişmelere ev sahipliği yapmıştır. Gerileme, dinin yozlaştırılmaya başlamasıyla ortaya çıkmıştır. Bu iki durum arasındaki farka dikkat etmek gerekir. Dinin akla kısıtlama getirdiği de söylentiden ibarettir. Çünkü İslam aklı oldukça önemseyen bir dindir ve bununla ilgili çeşitli hadisler vardır. "İnsanın dini akıldır. Aklı olmayanın dini de yoktur." "Kendisine akıl verilen kimse felahı bulmuştur." gibi hadisler akla verilen değeri açıkça ortaya koymaktadır.[76]

İslam ahlakı ele alınıp da peygamberliğe değinmemek olmaz. İslam dininde peygamberlik önemli bir yere sahiptir ve peygamberler sevilen, sayılan, söylediklerine itibar edilen kişilerdir. Ancak Avrupa'da putlara veya üstün sayılan bir kimseye tapınmak yaygın olduğu için Müslümanlıktaki peygamber anlayışını da öyle görmektedirler. Elbette bu böyle değildir. Çünkü bir Müslüman yaptığı ibadetleri, ettiği duaları Allah için yapar. Peygamberler, Allah ile kul arasında aracıdır ve bizim gibi onlarda Allah'ın birer kuludur. "Hz. Muhammed Allah'ın kulu ve peygamberidir" hadisi durumu özetlemektedir.

2. Yeni Ahlak ve Baha Tevfik

Osmanlı Devleti içinde bulunduğu sıkıntılı durumlar sebebiyle başta eğitim, siyasi, askeri, ahlaki ve toplumsal alan olmak üzere pek çok alanda sorunlar yaşamakta ve bu sorunlara çare aramaktadır. Ahlak alanında yapılacak olan ıslahatlar da bu çareler arasında yer almaktadır.

Ahlak, toplumsal hayatta önemli bir rol oynayan, fakat din kaynaklı görüldüğü için üzerine düşünülmesi, konuşulması adeta yasaklanmış olan

[76] Naim, age, s. 60

bir kavramdır. Ancak ahlakın gerek felsefi gerek bilimsel gerekse psikolojik açıdan incelenmesi faydalı olacaktır.

Tevfik'e göre, ahlakın temeli din kitaplarında değil insanlıkta aranmalıdır. Onu yeni bir ahlak arayışına iten temel neden, toplumda var olan batıl düşünce ve inançları ortadan kaldırarak, devletin kötü gidişatına ve toplumdaki yozlaşmaya engel olmaktır. Yeni ahlakın ana temasıysa, düşünce ve sorgudan yoksun dini temele dayanan davranışlara ve bu davranışların sonucu olarak ortaya çıkan durumlara tepki ve öneri niteliğindedir.

Osmanlı'nın içinde bulunduğu durum sebebiyle pek çok alanda sorunlar yaşadığını ve ahlakın da bunlardan biri olduğunu giriş bölümünde söylemiştik. Yaşanılan sıkıntılı durumlar gösteriyor ki Osmanlı'daki eski ahlak anlayışı üzerine düşeni yerine getiremez hale gelmiş ve toplumda moral çöküntüleri ortaya çıkmıştır.

Geçmişten günümüze toplumların temel amacı "mutluluğa" ulaşmaktır. Mutluluk ise haz ve iyilikte görülür. Bu nedenle ahlak da haz veya iyilik üzerine kurulmaya çalışılır. Bu ne derece doğrudur tartışılır. Haz ve iyilik kavramlarına kısaca bakalım: Haz genellikle manevi ihtiyaçlara yönelik olup onların karşılanmasıyla ilgilidir. Antik Yunan'da hedonizm adıyla bilinen bu akım "haz veren şeylere yaklaşın, acı veren şeylerden uzak durun" şeklinde özetlenmiş olup ahlaki bağlamda bir değer taşımamaktadır. İyilik ise, hazdan daha sonra ortaya çıkan ve pek çok düşünürün ilgisini çeken bir teoridir. İyilik ve yarar teorisini açıklarken Fransız düşünür La Rochefoucould'a bakmak gerekir. Fransız düşünüre göre insan davranışları menfaat üzerine kurulmuştur. İyilik adına atılan her adım ve yapılan her davranış özünde bir çıkarı barındırmaktadır. Bu ahlaktan tamamen bağımsız bir durumdur. Ahlak iyi ve kötü olanı tespit etmekle yükümlü değildir, bu bilimin işidir. Ahlak, bilim tarafından iyi ve kötü olarak belirlenen davranışların yapılıp yapılmamasıyla ilgilenir. Belirlenen bu iyi ve kötü davranışları yapıp yapmamak ise nefs hâkimiyetiyle alakalıdır. Daha önce bahsettiğimiz Hale gazetesinde yayınlanan "ahlak yoktur"

makalesi tam da bu nefs hâkimiyetiyle bağlantılıdır ve bu hakimiyetin sağlanması psikoloji bilimine dayanır.[77]

Nefs hâkimiyetini kavramak için onunla ilgili bazı kavramlara değinelim. Sürekli yapılan bir davranışın artık mekaniklik kazanmasına "alışkanlık" denir. Alışkanlıklar kalıtsal özellik gösterip aile bireylerine geçebilir. İşte bu kalıtsal alışkanlığa "içgüdü" diyoruz. Diğer önemli bir kavram "hassasiyet"tir. Hassasiyet, "beyinde uzun süreli etki oluşturan fikirlerden ve o fikirlerin kalıtsal hali olan içgüdülerden" meydana gelir.[78] Hassasiyet haz ve keder olmak üzere iki sonuç doğurur. Haz ve keder günün koşullarına göre değişiklik göstermektedir. Haz normal koşullarda sevinç, geçmişte güven-rahatlık, gelecekte ümit ve arzu şeklini alır. Aynı şekilde keder normalde umutsuzluğu, geçmişte vicdan azabını, gelecekte korku şeklinde görülür.

Hassasiyetin bilgisizlik, aşırı alışkanlık ve içgüdü olmak üzere üç dayanağı vardır. Yeni ahlak, mutluluğa engel olan bu durumlara çözüm bulmaktır. Yeni ahlakın uygulanabilmesi için gerekli olan ilk şey *sağlık*tır. Çünkü akli dengesi yerinde olmayan birinden ahlaklı davranmasını beklemek veya onu ahlaklı davranmaya teşvik etmek mümkün değildir. İkinci aşama *öğrenme*dir. Bilgiden yoksun bir kişinin tıpkı aklı dengesi yerinde olmayan biri gibi ahlaklı davranması beklenemez. Bu yüzden bilgi açığının, eksikliğinin doldurulması şarttır. Öte yandan batıl inançlar da ahlakın önünde engel oluşturmaktadır. Bu hurafelerin ortadan kalkmasında son aşama olan *seyahat* devreye girer. Bahsettiğimiz bu durumlar gerçekleştiğinde mutluluk da kendini gösterecektir.[79]

Bir ülkenin ilerleme ve gelişim göstermesi için, toplumda kalıplaşmış hale gelen batıl inançların, kulaktan dolma herhangi bir değer taşımayan lakırdıların bırakılması gerekir. Bu noktada ahlak da dini baskılardan kurtulmalıdır. Çünkü ahlakı din ile bağdaştırmanın bizim için bir faydası

---

[77] Tevfik, *Yeni Ahlak ve Ahlak Üzerine Yazılar*, Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, ss. 30-34
[78] Tevfik, age, s. 41.
[79] Tevfik, age, ss. 51-52.

olmayacaktır. Düşünelim ki bir toplumda birden fazla dini yaşayan insanlar bir arada yaşıyor, dolayısıyla ahlaki yapıları da birbirlerinden farklı olacaktır. Küçük bir şeyden bile sinirlenip asıp kesen insanlar varken, ahlak gibi ciddi bir konu üzerinde görüş ayrılıkları yaşandığında çatışmalar baş göstermeyecek midir? Bu çatışmalar toplumda karışıklığa sebep olmayacak mıdır? İşte bu nedenle ahlak dini kaynaklı olmamalıdır, kaynağını insandan almalıdır. Yine bu nedenledir ki toplumda ahlak bilincini oluşturabilmek için eğitimli insanlar yetiştirmek gerekir ve biliyoruz ki bunun yolu da bilimden geçmektedir.

3. Türk Ahlakı ve Ziya Gökalp

Ziya Gökalp 1876-1924 yılları arasında yaşayan yazar, siyasetçi, şair ve sosyologtur. 1896 yılında eğitim amacıyla geldiği İstanbul'da Jön Türk hareketinden etkilenerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olmuştur. Diyarbakır milletvekili seçilmesiyle meclise katılarak siyasi bir kimlik kazanmıştır. Osmanlı'nın I.Dünya Savaşı'nı kaybetmesinin ardından iki yıl sürgüne mahkûm edilmiştir. Ziya Gökalp hem yaşadığı dönemde hem de içinde bulunduğumuz dönemde önemli bir kişilik olma özelliğini korumuştur. *Peyman gazetesi* ve *Genç Kalemler, Türk Yurdu, Yeni Mecmua* dergilerinde çeşitli yazılar kaleme almıştır. Türkçülüğe büyük önem vermiş ve Türkçülük fikrini sistemli bir hale getirmiştir. *Türkçülüğün Esasları, Türk Töresi, Türk Ahlakı* önemli eserlerindendir.[80]

Ziya Gökalp'in Türk Ahlakı, Türk toplumunu tanımak açısından oldukça önemli bir yere sahiptir.

Toplanma hali genellikle birçok ferdin oluşturduğu kalabalık ortamlarda olur. Toplanma durumundayken insanlar arasında baskın olan duygu kendini beğenme, kendini övmedir. Bu şekilde fert kalabalık içinde kendine yer bulmayı amaçlamaktadır. Sosyal birleşim ise, toplanmanın aksine kendini beğenme ve övme gibi duygular yoktur. Bu duygular yerini heyecana bırakır ve insanı heyecanlandıran o şey bir ülkü halini alır. Sosyal

[80] "Ziya Gökalp", *Edebiyat Öğretmeni*, https://www.edebiyatogretmeni.org/ziya-gokalp/, Erişim: 12.12.2017.

birleşim içinde olan bir fert bütün *ben* duygularını bir kenara bırakmalı ve söz konusu ülküye yönelmelidir. Aksi halde sosyal birleşim bir anda toplanma haline geçebilir. Bu yüzden, bu konuda oldukça dikkatli davranmak gerekmektedir. Maupusant bununla ilgili şunları söylemektedir:

> *"Kaç defa dikkat ettim ki, zekâmız tek başımıza yaşadığımız zamanlarda büyüyor ve yükseliyor. Yeniden insanlarla toplanmaya başladığımız zamanlarda ise azalıyor ve alçalıyor. Çünkü gerek ilişkilerimiz gerekse söylenen ve bizi duymaya, dinlemeye ve cevap vermeye zorlayan sözler, ülkülerimiz üzerinde etki yapmaktadır*."[81]

Ferdiyetçilik, ferdin yararlarını toplumun yararlarından daha üstün ve daha önemli sayan öğretidir. Bu öğretiye göre, gerek siyasi gerek ahlaki tüm değerlerin temeli fert tarafından oluşturulmaktadır. Devlet ise bu noktada bir araç görevi görmektedir. Gökalp, bu görüşün aksine ferdiyetçiliği bencillik olarak görmektedir ve toplumculuğu savunmaktadır. Ferdiyetçilikte ahlak, dostluk anlaşmasına dayanmaktadır. "Ben sana iyi davranıyorum, sen de bana iyi davranmalısın" görüşü söz konusudur.[82] Yani ferdiyetçilikte yapılan davranış bir karşılık beklenerek yapılmaktadır sonucuna varabiliriz.

Şahsiyetçilik, ferdiyetçilik fikrine karşı olmakla beraber değerler konusuna önem veren, dini faaliyetlerin önemine vurgu yapan, Allah inancını kabul eden öğretidir. Şahsiyetçilikte ahlak, herhangi bir anlaşmaya dayanmaktadır ve bir karşılık beklenmeksizin davranışlar sergilenmektedir.

Dinin yaygın ve güçlü olduğu dönemde, insanların istek ve arzularını kontrol altında tutan dine dayalı bir ahlak, yani dini ahlak mevcuttur. Dini ahlakın esası 'kutsallığa' ve 'haram ve vacip'e dayanmaktadır. Gizli bir güç olan kutsallık başta evrenin olmak üzere toplumun da düzenini sağlamaktadır. Haram, kutsallığı bozan ve ona zarar veren eylemler için kullanılır. Vacip ise, kutsallığın gelişmesine katkı sağlayan eylemlerdir. Semavi dinlerde –İslam, Hıristiyanlık, Musevilik- kutsallığa zarar verenlerin ahret günü cezalandırılacağı yani cehenneme gideceği söylenirken, kutsallığa uygun hareketlerde bulunanların ise ödüllendirilerek cennete

---

[81] Ziya Gökalp, *Türk Ahlakı*, sad. Yalçın Toker, İstanbul: Toker Yayınları, 2012, s. 8.
[82] Gökalp, age, s. 11.

gideceği fikri mevcuttur. Ancak zamanla Batı medeniyetlerinde ortaya çıkan çeşitli akımların etkisi ve I.Dünya Savaşı'nın mağlubiyetle sonuçlanması toplumu geri bırakmış ve dini ahlakın sarsılmasına neden olmuştur. Ahlakın sarsılmasıyla beraber ferdin nefsini dizginleyen bir şey kalmadığından toplumda yozlaşmalar baş göstermiştir. Dolayısıyla dini ahlak, insan nefesinin ağır bastığı çeşitli duygular karşısında gücünü kaybetmiştir.

Değerini yitirmiş bir ahlak yerine topluma fayda sağlayacak yeni bir ahlak anlayışı getirmek yapılması gereken bir harekettir. Ancak her türlü ahlaki kuralları inkâr ederek bunu bir görüş haline getirmeye çalışmak topluma yarardan ziyade zarar verecektir.[83] Batı medeniyetinde aydınlanma çağıyla beraber skolâstik düşüncenin ortadan kalkmasıyla kilisenin dogmatik kuralları yıkılmış, yerine toplum yararı ön planda tutulmuştur. Bu bağlamda sosyal bir ahlak anlayışı kabul edilmiştir. Gökalp, ahlakın önemiyle ilgili fikirlerini şu şekilde açıklamıştır:

> *"Toplum hayatı bir ordudur ki; bir gün bile disiplinsiz kalamaz. Toplumun en canlı disiplini ise ahlaktır. Din ile hukuk kendilerine özgü bir disiplin kurabilirler. Fakat ikisi de güçlerini ahlaktan alır. Bir memlekette ahlaki bir disiplin yoksa benlikler üzerinde ne dinin ne de kanunların etkisi olabilir."*[84]

Ziya Gökalp'e göre bir toplumun, gerek dinine gerekse kanunlara uyması toplumdaki ahlak sisteminin nasıl işlediğiyle alakalıdır. Ahlaki çöküntü içinde olan bir milletin veya toplumun geri kalan diğer yaşam alanlarında da başarı gösterebilmesi olanaksızdır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşanan sorunların ahlak anlayışında meydana gelen bozulmalarla alakalı olduğu yargısına varılabilir. Ahlak konusunda aydınlar 'yeni bir ahlak oluşturmak isteyenler' ve 'eski ahlakı yaşatmak isteyenler' olarak ikiye ayrılmaktadır. Gökalp'in yeni ahlaktan kastı 'toplumcu bir ahlak anlayışıdır'. Yeni ahlak kaynağını pozitif ilimlerden almalıdır. Böylece dönemin sorunlarına daha uygun çözümler bulacaktır. Gökalp'in burada bahsettiği, yeni bir ahlakın temelini oluşturan ve ahlaki

---

[83] Gökalp, age, ss. 26-28.
[84] Gökalp, age, s. 28.

sorunlara çözüm olacak olan pozitif ilim 'sosyoloji'dir. Ona göre sosyoloji "toplumlarda hala yaşamakta olan ve sosyal disipline ait görevlerin en canlı organlarını oluşturan dini, ahlaki duyguların pozitif ilimlere karşı sarsılmamasını sağlayacak tek pozitif ilimdir"[85]. Dolayısıyla Gökalp, sosyoloji ilmine dayanan yeni bir ahlak anlayışının gerekliliğini dile getirmektedir.

Şahsi ahlak ve ferdi ahlak aynı şeyler demek değildir. Çünkü fert, ben duygusunun ağır basması nedeniyle herhangi bir ahlak kuralının amacı olmamaktadır. Ancak şahsi ahlak, gereken koşullarda insanın, ferdiyetini şahsiyeti için gözden çıkarmasıdır. Şahsi ahlak kuralları 'olumlu' ve 'olumsuz' olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Olumsuz kurallara göre insanın şahsiyeti değerlidir, bu yüzden ona dokunulmaması gerekir. Olumlu kurallar ise, ferdi şahsiyetin kutsallığı esasına dayanmaktadır. Olumlu kurallara göre şahsiyete saldırılmamasının yanı sıra sevgi ve saygı çerçevesinde davranmak gerekmektedir. Kimi durumlarda bu kurallar değişiklik gösterebilmektedir. Birbirine ters olan şahsi ahlak ve vatani ahlak savaş durumunda farklılık göstermektedir. İnsana dokunulmaması gerektiğini savunan şahsi ahlakın olumsuz kuralı, savaş sırasında kan dökmek kaçınılmaz olduğu için zorunlu bir değişime uğramaktadır. Ancak savaş sırasında alınan tutsaklara şahsi ahlak gereği en iyi şekilde davranılması şarttır. Şahsi ahlak ve vatani ahlak arasındaki bir çekişme vicdan kavramına da zarar vermektedir. Bir askerin mecbur olduğu için şahsi ahlaka uymayarak birini öldürdüğünde vicdan azabı çekmesi ahlaken olması gerekendir. Savaş sırasında zarar gören diğer bir unsur ise mülkiyettir. Gökalp'e göre, Osmanlı'da şahsi ahlakın ve mesleki ahlakın sağlam temeller üzerine oturtulmaması vurgunculuğun gün yüzüne çıkmasına neden olmuştur. Bu durumda şahsiyetçiler haksız kazançtan kaçınırken fertçiler için aynı durum söz konusu değildir. Vurgunculuk şahsiyetten uzak bir davranış olduğu için, vurguncular şahsiyetçilerin sahip olduğu haklara sahip değildir. Eğer ahlakın amacı fert olsaydı, vurguncular ve buna benzer diğer kötü işlerle meşgul olan kişilerin de şahsiyetçilerin yararlandığı haklardan

[85] Gökalp, age, s. 31.

yararlanması gerekirdi. Ancak böyle bir durum söz konusu olmadığı için ahlakın amacı, ferdiyetçilik değil şahsiyetçiliktir diyebiliriz.

Eski toplumlarda şahsiyet yerine *ruh* kelimesi kullanılmaktadır. Ünlü sosyolog Durkheim'e göre ruhun doğuşu 'ortak bilincin sembolü olan totemin ferdi bir doğuşu'; şahsiyetin doğuşu ise, iki unsurdan oluşur. Birinci unsur esas olarak ferdi değildir. Bu toplumun ortak değer ölçülerini oluşturan psikolojik kurallardır. Mana veya kuvvet denilen unsurdur"[86] şeklinde açıklamaktadır. İslamiyette de şahsiyet yerine ruh kelimesi kullanılmaktadır. İslam'a göre şahsiyet, "ilahi bir kaynaktan gelen bir esim, ulûhiyetin insanlığa bağışladığı yüksek erdemlik, Allah'ın insanlara bıraktığı kutsal bir emanet ve vekilliktir"[87]. Dolayısıyla İslam'a göre şahsiyet kutsal bir güçten kaynaklanmaktadır ve şahsiyetçilik, ferdiyetçilikten üstün tutulmalıdır. Nitekim gerek İslam gerekse İslam dışı toplumlarda insan, öncelikle şahsiyet olduğu için değerli ve önemlidir.

Şahsi ahlak içinde ele alınması gereken önemli bir ahlak türü de 'cinsel ahlak'tır. Cinsel ahlak kurallarının belirlenmesinde yine dinin etkisi olmuştur. Dinin sadece akrabalık dini olan döneminde, cinsel ahlakın temelini kadının erkek için yasak olması oluşturmaktadır.[88] İslamiyet ile tek eşlilik ortaya çıkmıştır. Ancak bazı özel durumlarda –savaşlarla erkek sayısının azalması- bir erkek birden fazla kadınla evlenebilmektedir. Kadın, ailesinin uygun gördüğü erkekle değil kendi istediği erkekle evlenme hakkına sahip olmuştur. İslamiyet öncesinde bir cariye, anne olsa bile tekrar satılmaya mahkûmdu. Ancak İslamiyet'in kabulüyle birlikte bu kural ortadan kalkmıştır.[89] Dolayısıyla İslamiyet'in ilan edilmesiyle kadınlara verilen değerin arttığını söylemek mümkündür.

İnsan psikolojisi incelenecek olursa, kişinin ruhsal olaylarının duygu, zihin ve irade şeklinde ayrıldığı görülecektir. Milletler içinde aynı durum söz konusudur. Her milletin kendine ait bir psikolojisi vardır ki buna "milli

---

[86] Gökalp, age, ss. 33-35.
[87] Gökalp, age, s. 39.
[88] Gökalp, age, ss. 42-44.
[89] Gökalp, age, ss. 88-90.

ruh" denilmektedir. Milli ruh kendi içinde *hars, medeniyet* ve *devlet* olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Hars yani öz kültür; dini, ahlaki duygulara dayandığı için her millette farklılık göstermektedir. Medeniyet pozitif bilimlerden etkilenerek günün koşullarına göre değiştiği için kendine has değildir. Gökalp'e göre, bir millet günün şartları gereği medeniyetin getirdiklerine ayak uydurmak zorundadır. Ancak bu sırada öz kültürünü korumayı bilmelidir. Diğer bir yapı olan devletin de aslında öz kültür gibi millete has olması gerekirken, henüz sağlanabilmiş bir durum değildir.

Avrupa medeniyetine geçişle ilim, teknoloji, ekonomi, gibi pek çok alanda değişiklikler meydana geleceği gibi öz kültürle alakalı değişiklikler de zorunlu bir şekilde meydana gelecektir. Ancak burada önemli olan öz kültür değişikliği konusunda Batı etkisinde kalmadan, Batı'yı taklit ve özentiden kaçınarak değişimin milli duygularla yapılmasıdır. Avrupa medeniyetine geçiş sırasında aile konusunda da karşı fikirler ortaya çıkmıştır. Batıcı aydınlar tam bir Avrupalı olmak adına milli aile yapısına sırt çevirip çağdaş aile düzenine geçmeyi hedeflerken; Batı kültürünü reddeden aydınlar ise çağdaş aile yapısını kabul etmeyerek milli aile fikrini savunmaya devam etmiştir. Gökalp iki görüşün de yanlış olduğunu belirterek, çağdaş aile yapısına geçilmesini; ancak bu geçiş sırasında öz kültürün korunması gerektiğini belirtmektedir.[90]

Osmanlı Devleti'nin eski gücünü kaybettiği ve her geçen gün çöküşe biraz daha yaklaştığı son dönemde, devleti yeniden canlandırmak için aydınlar çeşitli görüşler ortaya atmaktadır. Bazı aydınlar kurtuluşun her anlamda Batı medeniyetini örnek almakla mümkün olduğunu söylerken; bazı aydınlar Batı'dan tamamen uzak durulması gerektiğini savunmaktadır. Yukarıdaki bilgiler ışığında bir sonuca varacak olursak Ziya Gökalp bu iki görüşün ortasında yer almaktadır. Gökalp, Batı'nın ilim, fen, teknoloji gibi imkânlarından yararlanılmasının doğru olduğunu belirtirken; Osmanlı'ya has özelliklere de sırt çevrilmemesi gerektiğini düşünmektedir. Ona göre devletin kurtuluşu bu yoldan geçmektedir.

---

[90] Gökalp, age, ss. 144-148.

2. BÖLÜM

ABDULLAH CEVDET'İN SİYASET, FELSEFE, DİN BAĞLAMINDA FİKRİ YAPISI

A. Abdullah Cevdet ve Kurtuluş Fikirleri

Abdullah Cevdet toplumsal bozulmaların, kargaşaların ve çöküşün baş gösterdiği Osmanlı'nın son döneminde varlığını gösterenbir aydındır. Ülkenin içinde bulunduğu sosyal, ekonomik, askeri, siyasi bozulmalara her aydın gibi o da çeşitli çözümler arayarak ülkeyi içinde bulunduğu bu durumdan kurtarmayı amaçlamıştır. Cevdet'in kurtuluş için önerilerini açıklarken din, yönetim, ahlak gibi konulardan yararlanacağız.

Cevdet ilk eğitimini babasından ve imam olan amcasından almıştır. Dolayısıyla dini bilen ve hatta sofu sayılabilecek biridir. Ancak askeri tıbbiyeye girmesiyle beraber Cevdet'in fikirlerinde köklü bir değişim meydana gelmiş ve dini görüşlerini bir yana bırakıp günün modern akımlarından olan 'pozitivizm' ve 'biyolojik materyalizm' akımlarına ilgi duymaya başlamıştır. Cevdet'e göre dinin Osmanlı üzerinde pek çok faydası vardır. Ancak her şeyin sonu geldiği gibi onun da sonu gelmiştir ve artık ülkeye zarar vermeye başlamıştır.[91] Dolayısıyla Cevdet, dini geri plana atarak akıl ve bilimi öne çıkarmayı hedeflemiştir. Ancak önceki yazılarda da belirttiğimiz gibi toplumun bu çalkantılı dönemlerinde bu fikri açık açık gündeme getirmek yerine bilimsel kavramları İslam dinine uygun bir şekilde tanıtmaya çalışmıştır.[92]

Cevdet, Batı'nın hızlı yükselişini yönetimde kilisenin söz hakkının kısıtlanarak aklın ön plana çıkmasıyla bağdaştırmaktadır. Nitekim Osmanlı için de aynı durumun uygulanması halinde devletin içinde bulunduğu bu dönemden kurtulacağını düşünmektedir. Cevdet'in İctihad dergisinde yer verdiği Jean Meslier'le ilgili makalede din tanımı şu şekildedir:

---

[91] Osman Demir, "Abdullah Cevdet'te Din Algısı", *İnsan ve Toplum Dergisi*, C. 1, S. 2, 2011, https://insanvetoplum.org/arama?author=osman-demir, 12.06.2017, s. 9.
[92] Hanioğlu, age, s. 136.

"Din hür düşünceye aykırı, hayal yığını bir sistemdir. Bu sistemin kahramanı olan Allah, bir araya gelmesi imkânsız olan sıfatlarla donanmış olup cahil olan insanlığın gerçek düşmanıdır. İnsanlığı bedbaht eden şeyler din etrafında uydurulan şeylerdir. İnsanlığa salah ve saadet vermeye uygun olan şey ise akıl, ilim ve hürriyettir. İnsanlık batıl fikirlerden uzaklaşarak kötü ahlaktan ve dertlerden kurtulabilir."[93]

Cevdet'e göre akıl ve bilimi geliştirmekte felsefenin önemli bir yeri vardır. Felsefe olaylar arasında bağlantılar kurarak bilimin gelişmesinde etkin rol oynar. Cevdet, felsefenin çok saygın olmadığı Osmanlı toplumunda felsefenin önemini vurgulamak ve toplumun dikkatini bu noktaya çekmek amacıyla çeşitli ayetlerden faydalanmayı ihmal etmemiştir: "Her kim kendisine bir hikmet verilmişse ona çok büyük bir hayır verilmiştir." Cevdet bu ayette geçen 'hikmet' kelimesini 'felsefe sevgisi' şeklinde tercüme ederek, felsefeyi İslami kaynaklarla kuvvetlendirmeye çalışmıştır.

Cevdet, akıl ve bilim merkezli bir din anlayışıyla beraber erdeme dayanan ahlak anlayışını da ön planda tutmuştur. Bu durum Cevdet'in *Bahailik* dinine yönelmesine neden olmuştur. Bahailik, Ruhban sınıfı ve ayin törenleri olmayan, amacı dünya çapında barışı sağlamak olan bir mezheptir. Cevdet oluşturmak istediği yeni ahlak anlayışını Bahailik ile ortaya koymayı planlamıştır. Cevdet'in İslam yerine Bahailik fikri Müslüman kesim tarafından pek çok eleştiriye maruz kalmıştır. Ancak Cevdet, Hz. Muhammed'in "Din akıldır; aklı olmayanın dini de yoktur" sözüyle eleştirilere cevap vermiştir. Cevdet'e göre Bahailik dini sevgi ve merhamet üzerine kurulan ve bunu teoride bırakmayıp pratiğe de döken bir dindir. Bahaîliğin Cevdet açısından diğer önemi ise, biyolojik materyalizmi dinin yerine getirme çalışmalarında onu basamak olarak kullanmak istemesidir.[94]

Cevdet'in toplumun refahı için ileri sürdüğü başka bir düşünce ise ahlakın dinden bağımsız, seküler bir yapıya sahip olmasıyla ilgilidir. Çünkü dinler kalıcı olmadıkları için zamanla yok olacak ve onların yerini tüm

---

[93] Abdullah Cevdet, "Rahip Jean Meslier", *İctihad,* C. 5, S. 127, 1330(1911), s. 468.
[94] Hanioğlu, age, ss. 338-339.

insanlık için faydalı olan ahlak anlayışı alacaktır.[95] Bu noktada ahlakla beraber 'vicdan' kavramı da ortaya çıkmaktadır. "Toplumda milli bir vicdanın uyanmasını toplumun gelişmesi açısından gerekli bir olgu"[96] olarak kabul eden Cevdet bu ahlak anlayışında Guyau'nun *yükümlülük ve yaptırımdan uzak ahlak* anlayışını örnek almıştır. Yükümlülük ve yaptırım barındıran ahlakın topluma herhangi bir fayda sağlayamayacağını düşünen Cevdet'in, Bahaîliği bir din olarak Osmanlı toplumuna benimsetmek istemesinin başka bir nedeni de budur. Toplumların ilerlemesi hususunda din değil ahlak ve fazilet temel alınmalıdır. Fazilet; iyilik etmek, fenalıktan çekinmek, insan yaradılışındaki bütün iyi huylar, erdem (TDK) anlamlarına gelmektedir. Cevdet'e göre toplumları bir arada tutan, düzgün bir şekilde yaşamalarını sağlayan din veya Allah inancı değil fazilettir. Öte yandan Cevdet, Allah'ın iyilik yapanları ödüllendirdiği, kötülük yapanları ise cezalandırdığı, Allah sevdiklerine dert verir gibi hurafe düşüncelerin benimsendiği bir toplumda ilerlemenin olamayacağını, gelişim ve ilerleme göstermek bu kötü gidişattan kurtulmak için bu tarz dini hurafelerden vazgeçilmesi gerektiğini savunmaktadır.

Abdullah Cevdet, Osmanlı'yı içinde bulunduğu durumdan kurtarmak adına sadece din ile alakalı konuların yanı sıra yönetimin de önemli bir yere sahip olduğunu savunarak siyasal düzende değişmelerin gerekliliğine değinmiştir. Cevdet, Osmanlı'nın görkemli bir devir yaşadıktan sonra gerilemeye başlamasının altında biyolojik ve evrimsel sebeplerin olduğunu düşünmektedir. Osmanlı padişahlarının cariyeler ve kölelerle evliliklerinden doğan şehzadelerin soy itibariyle yetersiz olduğunu düşünen Cevdet'e göre, devlet düzeninin bozulma nedenlerinden bir sebebi de budur.[97] Her açıdan yetersiz olan bir şehzadenin ülkeyi düzgün biçimde yönetmesi de beklenemez. Dolayısıyla yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi siyasal alanda da bir değişikliğe gidilmeli ve ülke *elite* adı verilen dimağı gelişmiş bir grup

---

[95] Osman Demir, agm, *İnsan ve Toplum Dergisi*, C. 1, S. 2, 2011, https://insanvetoplum.org/arama?author=osman-demir, 12.06.2017, s. 11.
[96] Hanioğlu, age, s. 340.
[97] Atilla Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s. 181.

tarafından idare edilmelidir.[98] Dimağın gelişmesi ise eğitimle alakalıdır. Bu nedenle Cevdet eğitime her zaman önem vermiş ve İctihad dergisinde bu konuyla alakalı pek çok makale kaleme almıştır. Eğitimli ve eğitimsiz bireyin beyin ağırlıkları ve kafatası yarıçaplarının değişiklik gösterdiği konusuna da değinmiştir.[99]

Abdullah Cevdet, Osmanlı'nın dağılma dönemine denk gelen yaşamı boyunca devamlı devletin içine düştüğü bu dar, sıkıntılı durumdan kurtarmak için fikir arayışlarına girmiştir. 19. Yüzyıldan itibaren dinin toplum üzerinde irtica bir özellik gösterdiğini düşündüğünden artık din yerine akıl ve bilimin dikkate alınması gerektiğini sıkça vurgulamıştır. Yönetim açısından ise monarşik yönetime son verilip *elite* grubuyla beraber bir *cumhur ruhu*nun ülke yönetimin de söz sahibi olması gerektiğini düşünmüştür.

B. Abdullah Cevdet ve Jön Türkler

Abdullah Cevdet'in Jön Türk Hareketi içinde yer alması tıbbiyeye girdiği yıllara dayanmaktadır. Jön Türk kısaca, aynı siyasi hedefi benimseyen kişilerin bir araya gelerek oluşturduğu bir topluluk niteliği taşımaktadır. Cevdet'in bu topluluğa katılma nedeni ise siyasi olmaktan çok felsefidir. Bununla ulaşılmak istenen hedef pek çok kez üstünde durduğumuz gibi dinin toplum üzerinde oluşturmuş olduğu etkiyi ortadan kaldırmak ve yerine materyalizmi getirmektir. Bazı aydınlarca bu yöntemin işe yaramayacağı aksine padişaha olan bağlılığın artmasına neden olacağını düşünülmüştür. Bu doğrultuda ilk olarak materyalizmi yaymak geri plana atılmış bunun yerine siyasi muhalefeti yaymak öne çıkmıştır.

Jön Türkler, zamanla materyalist ve pozitivistlerin yanı sıra milliyetçi, hümanist ve ulemanın da dikkatini çekmeyi başarmış ve geniş bir kitleye hitap etmeye başlamıştır. Birbirinden farklı olan bu akımların bir çatı altında toplanmasının nedeniyse şüphesiz ki dönemin padişahı II. Abdülhamit'i

---

[98] Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 308.

[99] Mehmet Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, s. 403.

tahttan indirmektir. Cevdet grup içersinden ancak gruptan bağımsız olarak çalışmalarını sürdürmeye devam etmiştir.

Jön Türklerin İslam dinine olan bakışları, Batıyla benzer düşünceler üzerine odaklanmaları Osmanlı dışındaki Müslüman çevrelerin de batılılaşmasıyla benzer özellikler göstermektedir. Leornad Binder'a göre; "Batı alınırken farklı gruplar ortaya çıkmaktadır. Bunlar laikleşme yandaşları ve canlandırıcılardır. Canlandırıcılar dinde reformu savunanlar, siyasi hareketi savunanlar ve İslam hukukuna dikkat çekenler şeklinde ayrılmıştır."[100] Binder'in belirttiği bu gruplar içinde Cevdet'i dinde reformu savunanlar kapsamında canlandırıcılar içine koymak doğru olacaktır.

Cevdet'in asıl amacının dinin toplum üzerindeki rolünü, gücünü biyolojik materyalizme bırakmasını sağlamak olduğunu belirtmiştik. Cevdet bu asıl amaç dışında dinden başka bir noktada da yararlanmak istemiştir ki bu da siyasi yapıya muhalefet olmaktır. Bu kendi içinde iki amacı doğurmuştur: Dönemin padişahının hatalarını halka en iyi şekilde gösterebilmek ve bu amacı gerçekleştirebilmek üzere ulema sınıfının desteğini sağlamaktır.

Cevdet için Jön Türkler içinde yer alan ama onlardan farklı fikirlere de sahip bir fikir adamı olarak söz edilmiştir. Bu farklılıklardan biri de Osmanlı hanedanlığına bakıştır. Jön Türkler hanedan varlığını zorunlu görürken Cevdet bu zorunluluğun bir gereklilik olmadığını vurgulamıştır. Aynı farklılığı ekonomik alanda görmek de mümkündür. Jön Türklerin çalışmaları sırasında ekonomik yapıyla ilgili herhangi bir maddeye değinmemiş olmalarına karşılık Cevdet, düşüncenin gelişimi ve yayılması itibariyle ekonominin sağlam olması gerektiği üzerinde durmuştur.[101]

Abdullah Cevdet, Doğu ile Batı düşünce yapısını birleştirerek ortak bir fikre varmak istemiştir. Bu sentez ile toplum yapısında olumlu gelişmelerin ortaya çıkacağını düşünmektedir. Cevdet konuyla ilgili olarak şu yazıya yer vermiştir: "Şark ile Garbın edebiyatıyla birlikte şuurlu bir tetkikini yapmak

[100] Hanioğlu, age, ss. 273- 276.
[101] Hanioğlu, age, s. 279.

suretiyle iki diyar arasında çift bir dimağı cereyan yaratmak, işte mevkutayı tesis etmekle üzerimize aldığımız gaye budur…"[102]

Yukarıda bahsedilen doğu ve batı sentezinin toplum açısından yarar sağlayabilmesi, Batı düşünce yapısının toplum tarafından ilgi görmesiyle doğru orantılıdır.

Görüldüğü üzere Cevdet çağdaşlarının aksine belli konularla sınırlı kalmamış başta dini alan olmak üzere siyasi, ekonomik, kültürel alanlarda da çalışmalar ortaya koymuştur. Bu çalışmaları ortaya koyarken toplumun hassas noktalarını göz ardı etmemiş ve bu doğrultuda ilerleme göstermiştir.

C. Batılılaşma Düşüncesi

Batı dışında kalan toplumların, Batı'da ortaya çıkan çeşitli gelişmelere ulaşmak için yaptıkları her türlü çalışmaya "batılılaşma" denilmektedir. Osmanlı'nın Batı'ya yönelmesi, savaşlardaki kayıpların artması, iç ve dış siyasette sorunların yaşanmasıyla başlamıştır. Osmanlı'da batılılaşma 'Tanzimat' ve 'Islahat' ile ortaya çıkmış, II. Meşrutiyet döneminde belirgin bir hale gelmiştir. Bu dönemle beraber batıcılığı savunan ve 'Batıcılar' olarak adlandırılan aydın grubu ortaya çıkmıştır. Devlet'in içinde bulunduğu sıkıntıları gidermek adına yapılan ilk çalışmalar, alınan ilk önlemler elbette öncelikli olarak Batı kapsamında olmamıştır. Ancak yapılan bu çalışmalardan olumlu bir sonuç elde edemeyince Osmanlı yüzünü Batı'ya çevirmiş ve Lale Devri'nde Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi Fransa'ya giderek burada gördükleri hakkında bir rapor hazırlayarak devlete sunmuştur. Bunun yanı sıra yine Fransa'ya pek çok öğrenci gönderilmiştir. Lale Devri'nin bitmesiyle çalışmalar son bulmamış askeri alanda yeniliklere gidilmiştir. III. Selim'in padişahlığı döneminde Fransa askeri teşkilatı incelenmeye alınmış ve bu doğrultuda yeniliklere yer verilmiştir.

Batı'yı yerinde görüp onu her alanda incelemeye alan Osmanlı aydınları Batı'nın toplumsal, sosyal, kültürel vb. pek çok açıdan etkilenmiş ve bunları kendi toplumlarına anlatmayı görev bilmiştir. Çünkü bu aydınlar, devletin çöküşten kurtarılmasının tek yolu olarak Batı'nın üstünlüğünün kabul

[102] Cevdet, "İctihad", *İctihad*, C. 1, S. 1, 1904, s. 1.

edilmesi ve Batı gibi olabilmek için bir adım atılması gerektiğini düşünmektedirler. Aydınlar eserlerinde bu konuya değinmiş, Batı'nın gösterişli hayat tarzı ile Osmanlı toplum yapısını karşılaştırmış ve bu yapının gerileme nedenlerinden biri olduğu sonucuna varmıştır. Batı standartlarının Osmanlı'ya getirilmesi konusunda görüş ayrılıkları meydana çıkmış ve iki zıt görüş oluşmuştur. Batı gibi olmak isteyen, ondan her açıdan yararlanılması gerektiğini düşünen Batıcı aydınlar ve Osmanlı geleneklerine bağlı kalmak konusunda ısrarcı olan Gelenekçi aydınlar grubu ortaya çıkarmıştır. Bu grupların oluşmasıyla beraber ilerici-gerici, dindar-dinsiz gibi ithamlarda ortaya çıkmıştır.

Batı'nın üstünlüğünün temel nedeni olarak "ilim ve fen"in kullanılması görülmüş ve ilim ve fenin Osmanlı'da kullanılması amaç edinilmiştir. Bu durum ilerleyen zamanlarda biyolojik materyalizmin kimi Osmanlı aydınları tarafından benimsenmesine neden olacaktır. Batı ile etkileşimin başlamasıyla beraber sanat, kültür, edebiyat, mimari gibi alanlarda da Batı izleri kendini hızlıca göstermeye başlamıştır.

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde batılı çalışmalar sistemli bir hale gelmiştir. Dönemin etkin topluluğu olan İttihat ve Terakki Cemiyeti burada önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemde batıcı fikirleri ortaya koymak adına pek çok dergi ve gazete yayın hayatına başlamıştır. Batılı bir aydın olan Abdullah Cevdet'in çıkardığı *İctihad* dergisi önemlidir. Edebiyat, sanat, eğitim, sağlık gibi konuların yanı sıra Batı'da ortaya çıkan materyalizm, pozitivizm, Darwinizm gibi akımların etkisine kimi zaman üstü kapalı kimi zaman açıkça dergide rastlamak mümkündür. Öte yandan Batı görüşlü aydınlar tarafından Osmanlı'nın dini görüşü de eleştirilmiş ve dinin ilerleme önünde büyük bir engel teşkil ettiği ileri sürülmüştür. Nitekim Abdullah Cevdet'in Dozy'den çevirisini yaptığı *Tarih-i İslamiyet* eser bu konuyla ilgili görüşler ortaya koymaktadır.

Batılılaşma kapsamında yapılması gereken diğer hususlar da vardır. Bu cümleden olarak ileride devleti yönetecek olan şehzadelerin eğitimine ayrıca önem verilmelidir. Kılık ve kıyafet ile ilgili yeniliklere gidilerek fes

kaldırılmalıdır. Kadınlar topluma kazandırılmalı, onlara çeşitli haklar verilmelidir. Tekke, medrese ve zaviyeler kapatılarak Batı eğitim kurumlarıyla eş değer kurumlar açılmalıdır. Kanunlarla ilgili çeşitli değişikliğe gidilerek günün şartlarına cevap verecek kanunlar belirlenmelidir. Bahsettiğimiz bu hususlardan da anlaşılacağı üzere her alanda Batı'yı örnek almak, Batı gibi davranmak gerektiği vurgulanmıştır. Ancak bu durum karşısında Batıcı aydınlar aralarında anlaşmazlığa düşerek "tam batıcı" ve "kısmi batıcı" olarak ayrılmışlardır. Tam bir batıcı olan Abdullah Cevdet, Batı'da gelişen her şeyin topluma kazandırılması gerektiğini savunurken; kısmi batıcı olan Celal Nuri belli sınırlamaların koyulması gerektiğini düşünmektedir.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti gerek iç politikasında gerek dış politikasında yaşadığı sorunlara çözüm ararken Türkçülük, İslamcılık gibi akımların yanı sıra Batıcılık akımdan da etkilenmiştir. Farklı aydın kesimler tarafından Batıcılık kesin bir kurtarıcı olarak görülmüş ve Osmanlı toplumuna uygulanmak istenmiştir. Ancak dini değerlerine içten bağlı olan bir milletin dini arka plana atarak ilerleme gösteren Batı'yı olduğu gibi kabul etmesi mümkün değildir.[103]

1. Cevdet Düşüncesinde Batılılaşma

Osmanlı Devleti 19. yüzyıla gelindiğinde eski gücünü yitirmiş, savaşlarda aldığı mağlubiyetlerle toprak kaybetmiş, ekonomi, eğitim ve teknik konularda problemler yaşamıştır. Buna karşın Batı, coğrafi keşifler, rönesans, reform gibi hareketlerle kendini geliştirmiş ve bir zamanlar yetişmeye çalıştığı Osmanlı'yı bazı konularda geride bırakmıştır. Bu noktada Osmanlı Devleti'ni geri kalmışlıktan ve çöküşten kurtarmak isteyen Osmanlı aydınları çeşitli akımların yardımıyla önerilerde bulunmuştur. Osmanlıcılık, Türkçülük, İslamcılık ve Batıcılık aydınların etrafında toplandığı dört temel akımdır. İslamcılık ve Batıcılık bunlar arasında en çok dikkat çekeni olmuştur. Dolayısıyla bu iki akıma kısa bir göz atmak faydalı olacaktır.

---

[103]Şükrü Hanioğlu, "Batılılaşma", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 5, 1992, ss. 148-152.

İslamcılık akımının başlıca temsilcileri Said Halim Paşa, Mustafa Sabri Efendi, Mehmet Akif Ersoy gibi isimlerdir. İslamcılık, Avrupa'nın sömürgeci tavrına karşı siyasal; materyalizm, pozitivizm gibi akımlara karşı bilimsel ve felsefi; çağdaşlaşma kapsamında uygulanmaya çalışılan batılılaşma çalışmalarına karşı sosyal ve kültürel bir cevap olarak ortaya çıkan akımdır. Bununla beraber imparatorluğun içinde bulunduğu durumdan kurtulup yeniden ayağa kalkması, güçlenmesi için gerekli olan her şeyin İslam dini bünyesinde var olduğunu ancak bunun için tüm Müslümanların birleşerek bir çatı altında toplanması gerektiğini belirten akımdır.[104] İslamcılık akımına göre devletin gerilemesinin nedeni İslam dinine duyulan inancın zayıflamasıdır. Eğer toplumdaki inanç güçlendirilir ve birlik duygusu canlanırsa devlet yeniden ayağa kalkacaktır. Bunun yanı sıra İslam birliği oluşturmak diğer önemli bir adımdır. Ancak İslam birliği oluşturulurken dikkat edilmesi gereken hususlar vardır. Bunlar taklit, cehalet, tembellik ve ekonomik esirlikten kaçınmaktır.[105]

Avrupa, Sanayi Devrimiyle başlayan coğrafi keşifler, rönesans ve reformla devam eden ilerleme sonrasında maddi ve manevi anlamda büyük bir imkân ve güç elde etmiştir. Kiliseye olan bağlılığın azalmasıyla beraber felsefe, sanat, bilim gibi alanlarda önemli çalışmalara yer verilmiştir. Akıl ön plana çıkmış, hümanist bir toplum anlayışı meydana çıkmıştır.[106] Dolayısıyla Batı, bir zamanlar örnek aldığı Osmanlı tarafından artık örnek alınması gereken bir medeniyet haline gelmiştir. Bu da Osmanlı'yı Batı'yı tanımaya, incelemeye itmiştir. Batıcılık, Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarında ağırlıklı olarak kendini göstermeye başlamıştır. Osmanlı'da batılılaşma ilk olarak III. Selim döneminde askeri alanda olmuştur. Ardından siyasi ve eğitim şeklinde devam etmiştir. Batıcılık akımı temsilcilerine göre Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu, İslamcıların dediklerinin aksine Batı'da olup bitenleri takip etmek ve onları Osmanlı Devleti'ne zerk etmekle mümkündür. Bu dönemde Batı'da olup

---

[104]İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler I*, İstanbul: Risale Yayınları, 1987, s. 27.

[105]Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler[1876-1938] Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet Dönemi(I. kitap)*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2001, ss. 236-238.

[106] Tunaya, age, s. 47.

bitenleri yerinde görmek adına elçiler gönderilmiş, orduya yeni silahlar tahsis edilmiş, eğitim alanındaki eksikliği kapatmak ve pozitif ilimleri yaymak adına tıbbiyeler açılmıştır. Sultan Abdülhamit döneminde padişahın Batı'yı incelemesi ve kurulan okullar aracılığıyla Batı'daki gelişmelerin takip edilmesi sonucu Batı odaklı görüşler artış göstermiştir.[107] Bu dönemde Osmanlı aydınları, Batı'da meydana gelen gelişmelerden sadece Osmanlı'ya faydalı olanlarının alınması gerektiğini savunan ılımlı batıcılar ve ayrım yapmaksızın Batı'yı teknolojisiyle, kültürüyle kısacası her şeyiyle almanın doğru olacağını savunan tam batıcılar olarak ayrılmıştır. Abdullah Cevdet tam batıcı aydınlar arasında yer alan önemli şahsiyetlerdendir. İçtihad dergisinde yer verdiği yazısında Batı medeniyeti hakkındaki görüşleri dikkate değerdir:

> *"Avrupa demek üstünlük demektir. Avrupa'ya göre Osmanlı Devleti ve toplumu geridedir. Biz bu medeniyete doğru gitmeliyiz, ona kavuşmalıyız. Nur ondandır ve bizzat kendisidir. Zira başka bir örneğe lüzum yoktur. Çünkü bir ikinci medeniyet yoktur. Medeniyet Avrupa medeniyetidir, bunu gülü ve dikeniyle ithal etmek mecburidir*."[108]

Görüyoruz ki Cevdet, İctihad'da yer verdiği fikirlerden yola çıkarak diğer batıcı aydınlar gibi sadece Batı'nın tekniğini almaktan ziyade kültür, yaşayış biçimi gibi toplumsal öğelerin de alınmasının gerekliliğini vurgulamıştır. Çünkü Cevdet'e göre Osmanlı'nın sahip olduğu kültür, gelenek ve görenekler artık toplum üzerindeki işlevini yerine getirememektedir. Dolayısıyla Batı'nın tekniğiyle beraber kültürünün de alınıp Osmanlı'ya uygulanması devletin kalkınmasında önemli bir paya sahiptir. Cevdet'e göre ülkenin ilerleyememesinin temel neden dini dogmaların bilimsel çalışmalara izin vermemesidir. Nitekim Batı'nın yükselişe geçmesi de kilisenin baskıcı tavrından kurtulmasıyla olmuştur. Dini dogmalardan kurtulan Batı, dine dayanan bilim anlayışını da bir kenara bırakarak var olan her şeyin Tanrı ile açıklandığı bir yaklaşımdan madde ve kuvvet anlayışına doğru geçiş yaşamıştır. Avrupa'da hızla yayılan bu görüş

---

[107] Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi,* drl: Mümtazer Türköne, Tuncay Önder, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s.15.

[108] Abdullah Cevdet, "Şime-i Muhabbet: Şime-i Husumet", ss. 1980-1984.

zamanla Osmanlı topraklarında da varlığını göstermeye başlamış konuyla ilgili kitaplar tıbbiyelerde en çok okunan eserler arasına girmiştir. Cevdet tıbbiyeye girene kadar dindar bir kişiliğe sahiptir.[109] Ancak tıbbiyede yaygın olan materyalist görüşlerden etkilenen Cevdet zamanla dindar kimliğini bırakarak maddeci bir yol izlemiş ve her geçen gün bu fikirleri şiddetlenerek artmıştır. Nitekim Cevdet bir yazışında şunları dile getirir:

> *"Darwin'in öğretisinin okutulmasını küfür sayan bir ülke hala daha Ortaçağ döneminde yaşıyor demektir. Böyle bir ülkenin yirminci yüzyıl dünyasında yaşam hakkı olamaz. Sarıklı sarıksız ezilmek istemeyen her kafa artık bunu anlamalıdır.*"[110]

Cevdet'in dergisinde yer verdiği bu yazıda başka milletlerin boyunduruğu altına girmemek, eskisi gibi güçlenip hâkim bir millet haline gelebilmek için basmakalıp fikirlerden kurtulup, yaşanılan dönemde ortaya çıkan ve toplumlar üzerinde olumlu etkiler bırakan fikirlerden, akımlardan yararlanmak gerektiği, aksi halde yok olup gidileceği vurgulanmıştır. Cevdet, geleneksel inanç ve düşünceyi eleştiri mahiyetinde 'dua' ile ilgili olarak İctihad dergisinde şu cümlelere yer vermiştir:

> *"...Dua kalbi Allah'ına rabt eden bir vecd ve heyecanının ifadesidir, bu cihetle duayı teşkil eden kelimeler dua edenin en ziyade mahrem can ve vicdanı olan kelimeler olmak tabiidir. Bu dua Arapçadır, manasını on, on iki yaşlarında çocuklar değil kırk iki yaşındaki Arap dahi kolay anlayamaz. Dua dört bin dört yüz kırk dört defa değil vicdan ve canın arzusuna ve şiddet-i heyecanına göre tekrar olunu*r."[111]

Cevdet, edilen duaların Arapça olmasından yakınarak bunların Türkçe ile değiştirilmesini ileri sürmüş ve anlaşılmadan okunan şeylerin bireye herhangi bir katkı sağlamayacağını iddia etmiştir. Başka bir deyişle ona göre kişi, inandığı din ve onun gereği olan ibadetleri yapmış olmak için değil

---

[109]Cem Doğan, "Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Kültürel Değişme Platformu Olarak Batılılaşma: Doktor Abdullah Cevdet ve İctihad Dergisi Örneği", *Memleket Siyaset Yönetim*, C. 7, S. 18, 2012, http://uvt.ulakbim.gov.tr/uvt/index, 29.10.2017, ss. 140-141.

[110] Abdullah Cevdet, "Kastamonu'da Kurun-ı Vasati", *İctihad*, C. 4, S. 58, 1329, ss. 1271-1274.

[111] Abdullah Cevdet, "Tanrı'ya İlk Defa Türkçe Söyleyen Adam", *İctihad*, C. 21, S. 202, 1926, s. 3941.

anlayarak, ne olduğunu bilerek ve içinden gelerek yapmalıdır. Abdullah Cevdet başka bir yazısında din ile ilgili olarak şunları dile getirmektedir: "Bir milletin dini, âmâl ve muamelatında âmil ve hâkim olan itikatlardır. Biz Müslümanların ruh ve vicdanımızda hüküm süren itikatların bizi ne derekelere ve idraklere indirmiş olduğu meydandır."[112] Gerçekten de dinin devleti geri bırakıp bırakmadığı tartışılır. Ancak tek başına gerileme nedeni olarak din kavramını ortaya atmak çok doğru olmayacaktır.

Abdullah Cevdet din dışında da pek çok konuya değinmiş, fikir sunmuştur. Eğitim, kadın hakları ve aile yapısı bu konuların başında gelmektedir. Cevdet'e göre Müslüman veya Hıristiyan ayrımı yapmaksızın her toplumda poligami (çok eşlilik) yasaklanmalı, her erkek tek eşli olmalı ve kadınlar hak ettikleri değeri görmelidir. Cevdet, bu konuda açık ve net bir şekilde görüşlerini belirtmektedir:

> *"...Hiç şüphesiz poligami kötü bir uygulamadır. Ancak hemen belirtelim ki, monogaminin uygulandığı ülkelerde de iğrenç ve nefret ettirici paralı aşk olayına karşı da gözleri kapamamak gerekir... Genellikle Hıristiyan kadın rüştünü ispat etmemiş ve beceriksiz olarak muamele görür. Oysa Müslüman kadını evli veya bekâr olsun mülkünü hiçbir şahsın müsaadesine gerek olmadan yönetme ve tasarruf etme hakkına sahiptir. Bu Avrupalı ve Amerikalı kadınların hayallerinde bile düşünemeyecekleri bir haktır."*[113]

İçtihat'tan alıntıladığımız bu yazıda görüyoruz ki Cevdet erkeklerin birden fazla kadınla evlenmesini yanlış bulurken, Batı'da tek eşliliğinden hakkıyla yerine getirilmediğinden şikâyet etmektedir. Osmanlı kültüründe çok eşlilik olmasına rağmen kadınların değer gördüğüne Batı'da olduğu gibi itilip kalkılmadığına değinmiştir. Ancak Cevdet'in sitem ettiği nokta kadınların eğitim hayatında olmaması ve toplum yapısı gereği aktif bir iş ile uğraşmadıkları için ekonominin bundan olumsuz etkilenmesidir. Bu nedenle kadınların eğitimine gereken önem verilmelidir. Cevdet, kadın ve eğitimin yanı sıra aile hayatına da değinmiştir.

---

[112] Abdullah Cevdet, "İctimai Sütun: Din ü Terbiye-i Vicdaniye", *İctihad*, C. 21, S. 197, 1926, s. 3862.
[113] Abdullah Cevdet, "L'esclavage des Musulmanes", *İctihad*, C. 1, S. 1, 1904, s. 7.

"... İngiliz ailesinin inkişaf ettiği alan home(ev)dur. Ev ailenin tamamen ailenindir. Ev mukaddestir, bütün ecnebiler karşı nakabil-i tecavüzdür. Evin dışında bulunanların cümlesi ecnebidir... Her ailenin kendi evi, kendi çatısı hariçle doğrudan doğruya vasıta-i irtibatı vardır. Evinde hüdavent mutlaktır. Ne başının üstünde ne ayağının altında hiçbir ecnebi yoktur. Yani başka başka ailelerin oturdukları üst kat ve alt kat yoktur."[114]

Cevdet burada Osmanlı toplumunun aile yapısında yer alan birden fazla ailenin bir arada yaşaması kültürünü eleştirirken; olması gereken aile yapısını İngiliz aile yaşantısından örnek vererek açıklamaya çalışmıştır.

Osmanlı Devleti bir zamanlar sürdürdüğü görkemli hayatını koruyamamış ve neticede son devrine girmiştir. Devleti kurtarmak adına çeşitli çalışmalara başlanmıştır. Ancak Tanzimat dönemiyle beraber bu çalışmalar düzenli bir hale getirilmiş ve devlet desteğini almıştır. Islahat çalışmaları güçlü bir medeniyet haline gelen Batı dikkate alınarak yapılmıştır. Savaşların kaybedilmesiyle ilk olarak askeri alanda yenilikler yapılmış olsa da zamanla bunun yeterli olmadığı anlaşılarak siyasi, eğitim, toplumsal alanlarda da Batı'nın örnek alınması gerektiği aydın kesim arasında konuşulmaya başlanmıştır. Bu noktada Cevdet, ülkenin kurtulması, yeniden ayaklanması için tam anlamıyla batılılaşmak gerektiğini ve Batı'nın sadece teknik açıdan değil kültürel açıdan da Osmanlı topraklarına yayılması gerektiğini düşünmektedir. İçtihat dergisinde halkı aydınlatmak amacıyla bu konularla ilgili olarak pek çok yazı kaleme almıştır. Cevdet aykırı görülen fikirleri nedeniyle zaman zaman eleştiri oklarını üzerine çekmiş olsa da unutulmaması gereken Cevdet'in amacının kötü gidişatı düzeltmek ve devleti kurtarmak olduğudur.

D. Kurtuluş Fikri Açısından Felsefe

Bir devletin düşünce yapısını oluşturan temel etken içinde bulunduğu günün şartlarıdır. O şartlar doğrultusunda düşünceler şekillenir ve ilerler. Osmanlı Devleti için de durum farklı değildir. Osmanlı aydınların savunduğu düşünceleri anlayabilmek ve neden bu düşünceleri

[114] Abdullah Cevdet, "Anglo Sakson Âleminde: Kadın ve Ailede Terbiye", *İctihad*, C. 21, S. 188, 1925, s. 3722.

savunduklarını idrak edebilmek için dönemin koşullarını bilmek gerekmektedir.

Osmanlı Devleti bu dönemde pek çok sıkıntılarla mücadele etmektedir. Kendi içinde yaşadığı sıkıntılar, Batı ile yapılan savaşlar, Batı'nın pek çok alanda üstün gelmeye başlaması ve çeşitli ayaklanmalar Osmanlı'nın gerilmesine sebep olurken bir yanda da fikir yapısının değişmesinde rol oynamaktadır. Bu saydığımız nedenler arasında Batı'nın üstünlüğü öne çıkmaktadır. Nitekim bu Osmanlı aydınlarında batı hayranlığının doğmasına yol açmıştır. Bu hayranlık zamanla onların yeniliklerini, yaşam tarzlarını, eğitim ve sosyal hayatlarını almaya kadar gidecektir. Batı'dan alınmak istenen ilk yenilik askeri alanda olmuştur. Çünkü Osmanlı Devleti'nin gerilemesi ve toprak kaybetmesi askeri alandaki yetersizliğe bağlanmaktadır. Osmanlı'nın gerek yararına gerek zararına olan bu yenilikler ve değişimler dönemin düşünce yapısının oluşmasında etkili olmuştur.

Tanzimat dönemiyle beraber daha önce hiç konuşulmamış, gündeme gelmemiş özgür düşünce, insan hakları vb. konular da ortaya çıkmaya başlamıştır. 'Özgürlük, hak, eşitlik, halk, akıl, medeniyet' gibi kavramlar farklı düşünce oluşumlarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Millet, vatan kavramı beraberinde milliyetçiliği; medeniyet, çağdaşlık kavramı beraberinde Batıcılığı getirmiştir. Bunun yanı sıra Fransa'ya gönderilen öğrenciler aracılığıyla Batı'nın edebi hayatı Osmanlı toplumunda yer bulmaya başlamıştır. Aydınlar bu edebi hayatın etkisiyle görüşlerini halka ulaştırmak adına çeşitli dergi ve gazetelerde görüşlerini kaleme almaya başlamıştır. Bu dönemde ortaya çıkan bazı dergi ve gazeteler Meşveret, Muhbir, İctihad, Hürriyet gibi yayın organlarıdır.

İctihad, Abdullah Cevdet tarafından kurulan bir dergidir. Cevdet ve onun gibi düşünen tüm aydınlar bu dergi etrafında toplanarak çalışmalarda bulunmuştur. Bu dergiye mensup aydınların etkilendiği başlıca akımlar pozitivizm, materyalizm ve darwinizmdir. Dergide siyasi, sosyal, sağlık gibi konulara yer verilmiş olsa da üstünde durulan, halka sevdirilmeye çalışılan

ve gerekliliği vurgulanan temel konu felsefedir. Felsefeye yardımcı organ ise edebiyat olmuştur. Açıkça söylenemeyen, yazılamayan düşüncelerin edebi eserler aracılığıyla halka ulaştırılması hedeflenmiştir. 1900'lü yıllara gelindiğinde felsefenin okullarda ders olarak yer almasıyla daha da belirginleştiğini görmekteyiz. Darül'l-Fünun-u Şahane'de Hikmet-i Nazariyye kapsamında mantık, ahlak, estetik derslerine yer verilmiştir. Felsefeyle alakalı pek çok makale ele alınmıştır. *Felsefe Tarihi Kanunları*, *İbni Sina Hayatı ve Eserleri*, *Sanat ve Metafizik*, 17. *ve 18. yy Felsefelerine Genel Bakış*, *Leibniz*, *Spinoza* bunlardan bazılarıdır. Gerilemenin ortadan kaldırılması amacıyla sorunlar tespit edilmiş ve felsefe, edebiyat başta olmak üzere Batı odaklı çözümler temel alınmıştır.[115]

1. Abdullah Cevdet ve Felsefe

Felsefe milattan önce yedinci yüzyılda İyonya'da başlayan ve zamanla tüm dünyaya yayılan varlık, bilgi ve değere ilişkin araştırmadır. Evrenin, varlığın, insanın, ahlakın, sanatın, bilginin kaynağının ne olduğu, nasıl meydana geldiği gibi konulara açıklık getirerek diğer bilimlere yol gösteren, onlara ışık tutan bir etkinliktir. İslam dünyasında da İbn Sina, Gazzali, Cürcani, İbn Rüşd, Farabi, İbn Tufeyl, Sühreverdi, İbn Arabî, Yunus Emre, İbn Haldun gibi isimler İslam âleminin önemli düşünürlerindendir.

Felsefe, diğer aydınlarda olduğu gibi Cevdet içinde toplumun refahı için gerekli ve önemli bir yere sahiptir. Ona göre felsefe, toplumların varlığını sürdürmesinde ve siyasi düzenin sağlanmasında önemli bir rol üstlenmektedir. Cevdet, felsefeye ait fikirleri konusunda Büchner ve Isnard'ın etkisi altında kalmış görünmektedir. Isnard'a göre felsefe, "Gerçek ve adil olanın araştırılmasıdır. Felsefenin amacı insanın mutluluğunu sağlamaktır." Büchner ise felsefeyi, özel hayat yerine toplumsal hayatın, insan yerine insanlığın saadetini sağlamakla yükümlü bir bilim olarak görmektedir.

[115]Eyüp Bekiryazıcı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Felsefe Üzerine Bir Değerlendirme", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, S. 19, 2003, http://e-dergi.atauni.edu.tr/atauniilah/article/view/, 20.10.2017.

Cevdet, Osmanlı toplumunda eleştirilere yol açabilecek felsefe hakkında görüşlerini dile getirirken Kuran-ı Kerim'de yer alan ayetlere başvurarak felsefenin önemini daha geçerli bir şekilde anlatmaya çalışmış ve olabilecek tepkileri en aza indirgemeyi hedeflemiştir. Kuran'da Bakara suresinde geçen "Her kime bir hikmet verilmişse ona çok büyük bir hayır verilmiştir" ayetini bu bağlamda kullanmıştır. Bildiğimiz üzere felsefe kelime anlamı bakımından 'hikmet sevgisi' olarak tanımlanmaktadır. Cevdet, ayette geçen hikmet sözcüğünü 'felsefe sevgisi' şeklinde açıklayarak, İslam'ın felsefeye karşı olmadığını aksine onu destek verdiğini göstermeye çalışmıştır.[116]

Cevdet İslam âlimlerinin de felsefeye verdiği önemden yararlanmaya çalışmıştır. Bu hususta Cürcani'den; "Peygamber, Allah'ın ahlakıyla ahlaklanınız diye emretmiştir" ifadesini nakleder. Cürcani bu cümlesiyle "felsefenin amelle alakalı faydaları yerine getirmekle yükümlü olduğunu, insanı felsefeye yönlendiren şeyin bilinç olduğunu ve bu nedenle insanın eşyayı var olduğu hal yani Allah'ın gözüyle görmek istediğini" anlatmaya çalışmıştır.[117]

Cevdet'e göre felsefe, bilimsel çalışmaların çıkış noktasıdır ve insanları bilime yönlendirmektedir. Cevdet bunu yine İslam kurallarına göre açıklamaya çalışarak şöyle bir varsayımda bulunmuştur: Bir bilim olarak felsefe Allah'ın sıfatlarını incelemek olarak düşünülürse bu noktada felsefenin amacı insanları Allah'ın sıfatlarını araştırmaya yönlendirmek olacaktır ki bu da İslam ile uyumlu bir durumdur.

Cevdet felsefenin yanı sıra materyalizm, evrim teorisi, pozitivizm gibi akımları açıklarken de ayet ve hadislerden yararlanmaya çalışmıştır. Cevdet'in böyle bir yönteme başvurmasındaki temel amaç elbette batılılaşma ve modernleşme yolunda attığı adımlarda halktan gelecek tepkilere maruz kalmamaktır. Nitekim uzun yıllar yayın hayatına devam eden dergisine *İctihad* adını vermesi de bununla ilgilidir.

---

[116] Abdullah Cevdet, *Fünun ve Felsefe ve Felsefe Sanihaları*, haz: Nevzat Yanık, Ali Utku, Konya: Çizgi Kitabevi, 2009, s. 48.
[117] Cevdet, age, ss. 126-127.

E. Hümanizm Nedir?

Hümanizm sözcük anlamıyla insancılık, insan odaklı, insanı merkeze alan anlamlarına gelmektedir. Hümanizmi Rönesans'a, İslamiyet'in parlak dönemlerine ve Antik Yunan'a dayandırmak yanlış olmaz. Ancak bu kavram daha çok batı felsefesi ile özdeşleştirerek kullanılmaktadır. Hümanizmin içeriğine gelecek olursak, bu kavram terimsel olarak ona yüklenenin aksine 'sevgi' anlamı içermemektedir. Altında yatan anlam daha felsefi olup tanrı merkezcilik terk edilerek insan merkezcilik ön plana çıkarılmaktadır. Böylece daha önce yapılan eylemlerde tanrının emir ve yasaklarına dikkat edilirken, hümanizmle bu görüş değişmiş ve insanın istekleri ön plana çıkmıştır. Aynı durum kanunlar, yasalar içinde geçerlidir. Kanunlar insanı mutlu etmek için vardır.

18.yüzyılda Batı'da ortaya çıkan ve genel olarak insanın kendi yaşamını düzenlemesini gündeme alan, hem düşüncenin hem de toplumsal yaşamın değişikliğe uğradığı döneme 'Aydınlanma çağı' denir. Aydınlanmanın temelinde yatan fikri gelişmelerin başında 'rönesans' ve 'reform' hareketleri gelmektedir. Geleneksel varsayımlar, önyargılar, dogmalar, din ve Tanrı odaklı yapı yerini 'akla' bırakmıştır. Bununla beraber aydınlanmanın esas özelliği, 'laik' bir dünya görüşünü hayatın her alanında gerçekleştirmeye başlamaktır. Akıl aydınlanma çağının temel ilkesi halini almıştır. Ünlü aydınlanma düşünürü Kant akılla ilgili olarak şunları söyler:

> *"Aydınlanma insanın kendi suçuyla düşmüş olduğu ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmama durumuysa insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmadan kullanamamasıdır. Bunun nedeni, aklın kendisinde değil, fakat başkasının kılavuzluğu olmadan kullanmak kararlılığını gösteremeyen insanda aramalıdır. Aklını kendin kullanmak cesaretini göster sözü aydınlanmanın parolası olmalıdır*."[118]

Aydınlanma çağı beraberinde çeşitli sorunları da doğurmuştur. Bunlar pratik sorunlar kapsamında ele alınan din sorunu, ahlak sorunu ve kültür sorunudur. Reform, 15. ve 17. Yüzyılları arasında Avrupa'yı etkileyen ve

[118] Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1985, s. 328.

Katolik Kilisesi'ne karşı yapılan dinsel bir harekettir. Gittikçe zenginleşen Katolik Kilisesi'nin dünya işlerine ve siyasete olan müdahaleleri tepki çekmiş ve sonucunda reform hareketlerine yol açmıştır. 18. yüzyıla gelindiğinde de din savaşları, mezhep farklılıkları devam etmektedir. Leibniz ve John Locke gibi filozoflar bu farklılıkları uzlaştırmak için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Aydınlanmanın din anlayışı 'akıl dini'dir. Çünkü aydınlanma çağının temel ilkesi akıldır. Akıl dini, akılla buluşmuş olan aklın yattığı ve benimsediği dindir. Aydınlanma çağında tarihi ve vahiy dini olan Hıristiyanlık ile akıl dini uzlaştırılmaya çalışılmıştır.

Aydınlanma ve ahlak sorunu açısından İngiliz ahlakçılarının da örnek aldığı Hobbes dünyada olan her şeyi determinizme bağlamıştır. Hobbes'a göre irade özgürlüğünün doğallıkta yeri yoktur ve iradenin en temel öğesi varlığın korunmasıdır. Bunun dışında istenilen her şey temel amacın birer parçaları olmaktan başka bir şey değildirler. Bu nedenle ahlak denilen duygular –insanın iyiliğini istemek gibi- birincil olmamakla beraber alışkanlığın neden olduğu egoizmin biçimleridir. Buna göre Hobbes ahlakı dinden bağımsız bir hale getirerek 'doğal bir ahlak' kurmayı planlamıştır. Rahip Richard Cumberland, Hobbes'un aksine 'insanın insanla savaşı' fikrine katılmayarak 'insanın insanla uyumu' fikrini ileri sürmüştür. 18.yüzyıla geldiğimizde ahlak görüşlerinin Hobbes ve Cumberland'ın ahlak görüşleri etrafında şekillendiğini görmekteyiz. Fransız materyalist Lamettrie'ye göre, insan hayatının en üst amacı mutluluktur. Ona göre temel olan maddi hazlardır. Dolayısıyla mutluluğun dayanak noktası düşünce bakımından olgunluk değil, maddi açıdan zevk almaktır. Ancak şu var ki düşünme bakımından yetkin olmanın asıl değeri, mutluluk önünde engel olan önyargıları –ki bu din- ortadan kaldırmaktan geçmektedir.[119]

Aydınlanma felsefesi bir bakıma kültür anlayışına da dayanmaktadır. Kültür anlayışı hem doğa bilimlerine hem de kendi psikolojik yöntemine bağlıdır. Bu yöntemin ana düşüncesiyse "kültürün bütün şekillenmeleriyle, insanın belli bir amacı güderek, belli bir işe yaramak için kendisinin

[119] Gökberk, age, ss. 368-372.

meydana getirdiği bir şeydir."[120] Montesquieu yasaların iklim, töreler, yaşama biçimi, din ve bir ulusun karakteriyle alakalı olduğunu belirtir. Bu nedenle bir ulus için yapılan yasalar ona öylesine uygun olmalıdır ki bunların başka bir ulusa uyması rastlantıdan ibaret olsun. Bu görüşler doğrultusunda devletin dört farklı halinden söz etmektedir: Aristokrasi, Demokrasi, Monarşi ve Despotizmdir. Montesquieu ise monarşik bir siyasi yapılanma içerisine girilmesi gerektiğini vurgulamıştır.[121]

1. Abdullah Cevdet Düşüncesinde Hümanizm

Batı'yı yakından takip eden, orada ortaya çıkan çeşitli yenilikleri, akımları Osmanlı Devleti toprakları üzerinde anlatmaya çalışan Abdullah Cevdet, hümanizm akımıyla da yakından ilgilenmiştir. Hümanizm, insanda var olan temel niteliklerin geliştirilmesi amaçlayan felsefi bir akımdır.[122]

Hümanizmin tam olarak ne anlama geldiği konusunda farklı düşünceler bulunmaktadır. Suat Sinanoğlu'na göre hümanizm "yeni zihinsel ve ahlaksal biçimlenim yoluyla insanın iç evreniyle dış yaşamın gerçekleri arasındaki sataşmanın sona erdiğini göstermek isteyen akımdır."[123] Hümanizme ait başka bir tanım ise Ahmet Cevizci'ye aittir. Ona göre "kökleri Protagoras'ın insan her şeyin ölçüsüne dayanan bilhassa rönesans ve sonrasında topluma, tarihe, kültüre ait tanımlamalarda insanı merkeze alan felsefi akımdır."[124]İsmail Fenni Ertuğrul ise hümanizmi "skolâstik felsefeyi eleştiren, ıslahat dönemi yazarlarının gittiği yol, insana hizmet etmek"[125] şeklinde tanımlamıştır. Dolayısıyla hümanizm kavramına pek çok anlam yüklenmiş olsa da temelde 'insanı' merkeze alması bakımından ortak fikrin sağlandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Hümanizm akımının ortaya çıkışı 14. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Kilisenin baskıcı tutumundan kurtulup 'aklın merkezde olduğu bir dünya' isteği hümanizmin doğmasına yol açmıştır. Böylece

---

[120] Gökberk, age, s. 378.
[121] Gökberk, age, ss. 381-382.
[122] Meydan Larousse, *Hümanizm Maddesi*, C.7, s. 78.
[123] Muhsin Kadıoğlu, "Hümanizm", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, S. 23, 1991, http://www.journals.istanbul.edu.tr/iusoskon/article/view/1023006711/1023006233, 18.02.2018, s. 157
[124] Ahmet Cevizci, age, s. 431.
[125] İsmail Fenni Ertuğrul, *Lügatçe-i Felsefe*, haz. Recep Alpyağıl, Konya: Çizgi Kitabevi, 2015, s. 193.

sanat, din, edebiyat, siyaset, ahlak gibi alanlardaki dogma düşüncelerin yerini, akıl tarafından belirlenen düşünceler alacaktır.

II. Abdülhamid döneminde eğitim hayatında 'maddi terakkiyatçı, padişaha ve ülkesine bağlı insanlar yetiştirmek' amaçlanmıştır. Ayrıca bu dönemdeki askeri okulların ve tıbbiyelerin aydınlanma konusunda göz ardı edilmeyen bir etkisi vardır. Nitekim Abdullah Cevdet bu okullarda yetişen aydınlardandır.[126] Türk tarih profesörü Halil İnalcık'a göre aydınlanma çağındaki batıcı Osmanlı aydınlarının fikirleri değişiklik göstererek şu şekli almıştır:

> *"Halkın anladığı manada din, çağdaşlığa engeldir. Asıl din ahlaktır ve artık ilmi bir İslamiyet lazımdır. 7. yüzyılda Araplara gelen İslam dini artık 20. yüzyılın sorunlarına cevap verememektedir. Kurtuluş zengin olmak, ilim ve kültür sahibi olmaktan geçer. Yeni (laik) ahlak İslam'ın yerini alacaktır ve bu açıdan dinde köklü bir reform gereklidir."*[127]

Yukarıda bahsedilen bu görüş Abdullah Cevdet'in de eserlerinde, çeviri ve makalelerinde sık sık dile getirdiği, kaleme aldığı bir görüştür. Devletin ilerleyebilmesi, çağdaş bir medeniyet olabilmesi için fikri yapının değiştirilerek, Batı gibi düşünmenin gerekliliği vurgulanmıştır. Önemli bir düşünür ve sosyolog olan Hilmi Ziya Ülken'e gör Cevdet, "Doğu ve Batı klasiklerinin tanınmadığı bir dönemde ilk defa bunları tanıtmak ve memleket ölçüsünde bir rönesans açmak için çabalayan ilk kişidir."[128] Nitekim Cevdet'in, Shakespeare, Schiller, Le Bon, Ömer Hayyam, Mevlana, Maarri gibi Doğu ve Batı aydınlarının eserlerini çevirmesi Hilmi Ziya'nın yukarıda bahsettiği durumla alakalıdır. Hümanist tavır noktasında Cevdet'in düşüncesinde şu görüşlere yer vermek gerekir:

---

[126] Ahmet Çapku, "Hümanizm", *Felsefi Düşün Dergisi*, S. 9, Ekim 2017, s. 19.

[126] Halil İnalcık, *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, ss. 147-149.

[127] Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 1998, ss. 249-250.

[128] Abdullah Cevdet, "İctihad", *İctihad*, C. 1, S. 1, 1904, s. 1.

a. Din Eleştirisi ve Aklın Konumu

Abdullah Cevdet siyaset, din, eğitim, ekonomi, sanat, sağlık gibi görüşlerini 1904 yılında çıkarmaya başladığı İctihad dergisinde kaleme almıştır. Cevdet, derginin ilk sayısının önsözünde derginin amacını "insanları aydınlatmak ve mutlu kılmaktır"[129] şeklinde açıklamaktadır. Bu konuda Kastamonu'da evrim teorisiyle alakalı görüş beyan etmeleri üzerine muallimlerin cezaya çarptırılması, Cevdet'in İctihad'da *Kastamonu'da Ortaçağ* adlı yazıyı yazmasına yol açmıştır. Cevdet, muallimlere gösterilen tepkinin içinde bulunulan çağa uygun olmadığı gerekçesiyle 'ortaçağ' benzetmesini yapmıştır. Cevdet'in konuyla ilgili görüşleri şu şekildedir:

> *"Bizim inancımız şu merkezdedir ki, hürriyetsiz bir millet yaşayamaz. Fikir ve vicdan hürriyetinin olmadığı bir yerde hiçbir çeşit hürriyet bulunamaz. Evrim yasalarından bahsetmek, Darwin teorisini anlatmak ifade suçu kabul edilirse, orası ortaçağdan henüz çıkmamıştır. Ortaçağın ise 20. yüzyılda yeri yoktur. Bunu sarıklı olan olmayan her çeşit kafa, ezilmek istemeyen her çeşit kafa anlamak zorundadır*."[130]

Abdullah Cevdet'e göre İslam dini hümanizm fikrine ters düşmektedir. Bu nedenle Bahaîliğin hümanizm fikrine yatkın bir din olduğu gerekçesiyle benimsenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Cevdet konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir:

> *"Bahailik merhamet ve sevgi dinidir. Hz. İsa birbirinizi seviniz demedi mi? Dünyaya sevgi ve barışı anlatmadı mı? Hz. Muhammet âlemlere rahmet olarak gelmedi mi? Birbirinize kin duymayınız, birbirinizin mahvına sebebiyet vermeyiniz, birbirinize düşmanlık etmeyiniz. Ey Allah'ın kulları, kardeş olunuz dememiş midir?"*[131]

Cevdet'e göre İslam dini ve peygamberi, Hıristiyanlık dini yukarıda bahsedilen sevgi ve merhamet kavramlarına ters düşmektedir. Cevdet buna

---

[129] Abdullah Cevdet, "Kastamonu'da Kurun-i Vasati", ss. 1273-1274.
[130] Abdullah Cevdet, "Mezheb-i Bahaullah- Din-i Umem", *İctihad*, C. 17, S. 144, 1922, ss. 3015-3016.

örnek olarak, toprak genişletmek vb. nedenlerle İslam ve Hıristiyanlık dininin savaşları kabul etmesi ve pek çok insanın ölümüne neden olmasını göstermektedir. Bu nedenle Cevdet'e göre merhamet, sulh, sevgi gibi kavramları ön planda tutan Bahailik dünya için yararlı bir din olacaktır. Cevdet, Hıristiyanlık ve İslam dinini eleştiri noktasında Fransız rahip Jean Meslier'in 'Sağduyu' kitabından yararlanmış ve bu kitabın çevirisini yapmıştır. Kitapta dinleri eleştiren Meslier'e göre din; "bilinçsizlik, batıl inanç ve ilahi güçlere tapmanın yanı sıra halkın sömürücüler tarafından ezilmesi sonucu ortaya çıkan bir kavramdır.[132]" Eserde "Bir Allah'a İnanmak Gereksizdir", "Doğa Olayları Allah'ın Varlığını Kanıtlamaz", "İman Akılla Uzlaştırılamaz ve Akıl İmandan Üstündür", "Hiçbir Ahlak Dini Görüşlerle Uzlaştırılamaz", "Felsefe Aracılığıyla Edinilen Ahlak Erdem İçin Yeterlidir" gibi konu başlıkları yer almaktadır. Abdullah Cevdet'in inandığı, benimsediği, olmasını istediği Tanrı görüşü şöyledir; "Bizim Allah'ımız sevgi ve merhamet ilahıdır. Cehennemlerin, zebanilerin, lanetli şeytanların, kinin, düşmanlığın, nifakın yaratıcısı olmaktan uzaktır. O, rahimdir fakat aziz ve intikam sahibi değildir"[133] şeklinde tanımlamaktadır. Buradan hareketle Cevdet'in akıl ve insan sevgisini temel alan bir hayatı savunduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.

b. Doğu ve Batı Sentezi

Abdullah Cevdet, fikirlerini temellendirmek ve açıklamak için tezin "Cevdet'in Düşünce Kaynakları" kısmında belirtildiği üzere hem Doğu hem de Batı aydınlarının fikirlerinden yararlanmış ve bu fikirleri sentezlemiştir. Cevdet'in üzerinde çalıştığı ve çevirilerini yaptığı aydınlar daha çok (Cevdet'in yorumlarına göre) aklı merkeze alarak hümanist bir yol izleyen aydınlardır. Maarri, Gazali, Ömer Hayyam, Mevlana, Darwin, Le Bon, Meslier, Guyau, Dozy ve Haeckel bu aydınların başında gelmektedir. Maarri'nin İctihad'da yer verilen; "Aklımdan başka hiçbir rehber ve imam tanımayarak bu dünyadan göçüp gideceğim". "Aklımdan başka hiçbir

---

[132] Meslier, age, s. 31.

[133] Abdullah Cevdet, "Tevhid-i Efkâr ve Seblürreşad'dan Sual", *İctihad*, C. 20, S. 173, 1925, ss. 3488-3489.

mürşit tanımam". "İyilik; oruçluların oruç tutması, namaz kılanların namazı değildir. İyilik; fenalık yapmayı terk etmek, yüreği kötülüklerden uzak tutmaktır"[134] sözlerinden onun akıl merkezli hümanist bir düşünceye sahip olduğunu ve Cevdet'in de bu düşüncelerden etkilendiğini söylemek mümkündür.

Batı dünyasından da önemli çeviriler yapan Cevdet'in tercüme ettiği bazı eserler; Shakespeare-Hamlet-, Schiller- Giyom Tell-, Le Bon- Kitleler Psikolojisi ve Ameli Ruhiyyat-, Guyau- Terbiye ve Veraset-, Meslier- Vasiyetname-dir. Abdullah Cevdet'in gerek Doğu dünyasından gerek Batı dünyasından yaptığı bu çevirileri harmanlamasındaki amaç, akıl ve insan odaklı felsefeye dayanan hümanist bir din anlayışı ortaya koymaktır.

c. Siyaset ve Yeni Ahlak

Abdullah Cevdet'in tıbbiyede eğitim görmesi materyalizm ve pozitivizm akımlarında ve bu akımların beraberinde getirdiği düşüncelerden etkilenmesine yol açmıştır. Cevdet'in girdiği siyasi faaliyetler nedeniyle kimi zaman sürgüne mahkûm edilerek Avrupa ülkelerine kaçması oradaki gelişmeleri yakından incelemesini sağlamış ve bu gelişmeleri Osmanlı topraklarına getirme isteğini doğurmuştur. Cevdet'e göre Batı'nın ilerlemesinin altında yatan sebepler üretkenlik, saygı, sevgi, fedakârlık, vicdan ve ifade özgürlüğünün benimsenmiş olmasıdır. Hümanizm ile yakından alakalı bu olan bu kavramların Osmanlı Devleti'ne kazandırılması halinde ülkenin yeniden eski gücüne kavuşması amaçlanmıştır. Cevdet'e göre bu noktada yapılması gereken, hümanist bir eğitim anlayışının benimsenerek bir 'elit' sınıfın oluşturulmasıdır. Öte yandan Cevdet, Guyau ve Fouillee'nin ahlak görüşünden etkilenerek, *Vecibesiz ve Müeyyidesiz Ahlak* ve *Gelecekte Din Yokluğu* yazılarına İctihad'da yer vermiştir.[135] Cevdet'in buradaki amacı ahlakı dinden ayırarak, akıl ve hümanizm ile sentezlemek ve laik-hümanist bir ahlak fikri ortaya çıkarmaktır.

---

[134] Megamiz, agm, s. 4680.

[135] Jean Marie Guyau, "Esquisse D'une Morule Sans Obligation ni Sanction", *İctihad*, çev. Abdullah Cevdet, C.24, S. 268, 1929, s. 5128.

Abdullah Cevdet, dindar bir kişiliğe sahipken askeri tıbbiyeye girmesiyle fikirlerinde köklü değişimler meydana gelmiştir. Cevdet, ülkenin kötü gidişatına dinin, ilahi güçlerin bir yarar sağlamadığını düşünerek materyalizm, pozitivizm gibi akımlara yönelmiştir. Bu akımlar doğrultusunda din, ahlak, eğitim gibi konularda yeniliklerin yapılması kaçınılmazdır. Cevdet bu noktada inanç ve iman gibi kavramların yerine aklı merkeze alarak din, ahlak ve eğitim konusunda akla dayanan bir sistem oluşturmanın gerekliliğine değinmiştir. Böylece akla dayanan aynı zamanda hümanizm ve felsefeyi de içinde barından bir düşünce yapısı oluşturulacaktır.

F. Abdullah Cevdet Düşüncesinde Materyalist Anlayış

1. Madde ve Din Hakkında Görüşler

Batıcı bir düşünür olarak Abdullah Cevdet'in felsefeye bakışı ele aldıktan sonra onun, düşünce hayatını etkileyen maddecilik diğer adıyla materyalizm akımına değinmek gerekmektedir. Cevdet, tıbbiyeye girene kadar yukarıda bahsettiğimiz maddecilik akımıyla alakalı bir fikre sahip değildir. Hatta bu döneme kadar onu "sofu" demek yerinde bir benzetme olacaktır. Ancak Cevdet'in tıbbiyeye girmesiyle beraber fikirlerinde büyük değişmeler yaşanmış ve o dönemde özellikle tıp okullarında kendini gösteren pozitivizm, materyalizm akımlarının etkisi altında kalmıştır. Cevdet bu akımlarla ilgili olarak Jean Meslier, Louis Büchner, Felix Isnard gibi düşünürlerin etkisinde kalmıştır.

Cevdet'e göre madde herhangi bir güç tarafından yaratılmamıştır ve yaratılmış bir şey olmadığı için yok da olmayacaktır. "Evrenin vücud ve mevcudiyeti zaruri bir vücud ve mevcudiyettir."[136] Madde hiçbir zaman yok olmaz. Dönüşüm halinde olduğu için olduğundan başka, farklı bir şekle girer. Abdullah Cevdet ruh ve bedenin birbirinden ayrı olmadığını düşünen aydınlar arasındadır. Ruh olmadan beden, beden olmadan da ruh olamaz. Cevdet ruh ve beden arasındaki ilişkiyi anlatmak için "düşünme" eyleminden yararlanmıştır. Düşünme sadece insan ruhuna ait bir özelliktir

[136] Meslier, age, s. 127.

ve beyin sayesinde meydana gelmektedir. Cevdet'e göre düşünme tek başına madde özelliğine sahip değildir, onun bir ürünüdür. Bu ürün ile düşünme arasındaki bağ ise tıpkı madde ve kuvvet arasındaki ayrılmaz bağa benzetilmektedir.[137]

Biyolojik Materyalizm: Bu akıma göre evrende var olan her şey en başta basit haldeyken zaman içinde kademe kademe ilerleme göstererek olgunlaşır. Abdullah Cevdet'in biyolojik materyalizm ile tanışması Askeri Tıbbiye'ye girmesiyle olmuştur. Cevdet mektep yıllarında tanıştığı biyolojik materyalizm fikrini, ülkenin gelişimine zarar verdiğini düşündüğü din yerine koymak istemektedir. Cevdet bu fikrini uygulamaya dökerken İslam dinin gücünden yararlanmayı da ihmal etmemiştir. Cevdet'e göre toplum eğitim görmüş ve "elite" olarak adlandırılan bireyler tarafından yönetilmelidir. Böylece toplumda ilerleme sağlanarak dinin batıl inanışlarından da kurtulabilinir ve yerini biyolojik evrime bırakabilir.[138]

Cevdet, evrim teorisiyle alakalı olarak sadece batılı düşünürlerin fikirleriyle sınırlı kalmayıp düşüncelerini halka kabul ettirmek hususunda İslam âlimlerinin fikirlerinden de destek almıştır. Cürcani'nin 'Kitabu't-ta'rifat'ta ortaya sürdüğü düşüncesi, Alman filozof Heinrich Jacobi'nin "insanlar hayvanlardan türediler ve tanrılar haline gelmeye yazgılandılar" cümlesiyle benzerlik göstermektedir. Aynı şekilde Maarri'nin "tüm yaratılışı hayrete düşüren cansız maddeden oluşturulan bir hayvandı" sözü Darwin'in self generation (kendi kendine nesil) ifadesiyle benzer anlamlar taşımaktadır. Ayrıca "ben kendisine perestiş olunan padişahım, ben nesilleri nasıl hazırlamışlarsa öyle imal eder öyle varlık âlemine getiririm" sözüyle Fransız psikolog Theodule Armand Ribot'un biyolojik irsiyet çalışması arasında benzerlik vardır.[139] Dolayısıyla biyolojik materyalizm veya evrim düşüncesi, İslam'a aykırı olmayan hatta İslam'ın içeriğiyle benzerlik taşıyan

---

[137] İsmail Çebi, *Dr. Abdullah Cevdet'in Düşüncesinde Madde Anlayışı*, Y.Lisans, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, YÖK: Ulusal Tez Merkezi, Tez no: 257986, s. 76.
[138] Doğan, agm, s. 176.
[139] Cevdet, agm, ss. 22-23.

bir düşünce olarak Osmanlı toplumu tarafından benimsenmeli ve ona göre yaşam tarzı değiştirilmelidir.

Dindar bir ailede yetişen Abdullah Cevdet, küçük yaşlardan itibaren dini eğitim alarak büyümüştür. Ancak öncede belirttiğimiz gibi tıbbiyeye girdikten bir süre sonra dindar kimliğinin yerini maddeci bir kimlik almıştır. Cevdet'in bu büyük değişimi Felix Isnard'ın "Ruhçuluk ve Maddecilik" adlı eserini okumasıyla başlamıştır. Kitapta materyalizm akımı açık ve net bir şekilde anlatılarak toplumdaki gelişimin sağlanması için ahlakın gerekliliğini kabul eden ancak bu ahlakın din ile değil materyalist düşüncelerle açıklanmasının doğru olacağı ileri sürülmüştür. Yine bu eserde din ve ahlakın birlikte düşünülmesinin yanlış olduğu, ahlakın din ile temellendirilmemesi gerektiği, dinlerin toplumlara faydalı olduğu dönemlerin artık eskide kaldığı ve doğal-pozitif temelli olmadıkları için eğitim geliştikçe bunların ortadan kalkacağı dolayısıyla dinin yerini insanlığı tek başına idare etmeye yetecek olan ahlak ve felsefe bu ahlakın tanınmasına yardımcı olacaktır düşüncesi üzerinde de durulmuştur.[140]

Cevdet'in din hakkındaki düşünceleri zaman zaman değişkenlik göstermektedir. Bazen dine tamamen karşı durarak materyalist bir tutum sergilerken bazen de reformcu bir tutum sergilemektedir. Cevdet'in düşüncelerindeki bu değişkenliği dönemin koşullarına bağlamak yanlış olmayacaktır.

Cevdet'e göre din şu ana kadar üzerine düşeni yapmış ancak bulunduğumuz çağda işlevini kaybetmiştir. Bu nedenle artık yerini bilim ve akla bırakmalıdır. Toplumların ilerleme gösterebilmesi için din sanıldığı kadar gerekli değildir. Bunun yerine asıl önemli olan fazilettir. Dini duygulardan yoksun bir toplum düzgün bir hayat sürebilecekken, faziletten uzak bir toplum için aynı şey söz konusu değildir. Fazilet başka insanlara iyi davranışlarda bulunmaya yönlendiren ve mutluluk hissettiren iyi ve güzel huydur. Dolayısıyla fazilet olmazsa toplumlar da zarar görecektir.

[140] Hanioğlu, age, ss. 12-13.

Cevdet din ile alakalı görüşlerine şiirlerinde de yer vererek medeni, hür bir dünya fikrinin gerekliliğinden bahsetmiştir. Bunun yanı sıra Cevdet, son zamanlarında İran'da Mirza Hüseyin Ali (Bahaullah) tarafından kurulan Bahailik dinine yönelmiştir. Dinler sevgi üzerine kurulmuş olmalarına rağmen gerek Müslümanlık gerek Hıristiyanlık olsun Bahailik dışında hiçbir din buna sadık kalamamıştır. Bahailik sevgi bağını koruyarak insanların tek bir aile olduğuna ve huzur içinde dünya çapında bir toplum şeklinde yaşanması gerektiğine inanmış ve bunu savunmuştur.[141]

Bahsettiğimiz tüm bu fikirlerin yanı sıra Cevdet, din kavramının halk için ne denli önemli ve kutsal olduğunu, toplumun dinin karşısında ortaya çıkarılan yenilikleri benimsemesinin zor olduğunu da bilmektedir. Bu nedenle Cevdet, Kuran'da yer alan ayetlere, hadislere değinerek aslında söylediği fikirlerin İslam ile çelişen herhangi bir yanının olmadığını anlatmaya çalışmıştır. "İlim müminin yitik malıdır, nerede bulursa alır" ve " hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Bunu ancak akıl sahipleri düşünüp öğüt alır"[142] (Zumer suresi, 9.ayet) örnek olarak verebiliriz.

Yukarıda değindiğimiz bilgiler kapsamında Abdullah Cevdet'in batıcı bir aydın duruşu sergileyerek materyalizm akımından etkilendiğini ve düşünce hayatını bu akım doğrultusunda şekillendirdiğini söyleyebiliriz. Din konusunda da materyalist görüşlerini devam ettirerek, dinin yerini materyalizm alması gerektiğini savunmuştur. Dikkat çekilmesi gereken nokta Cevdet'in planladığı bu yenilikleri pratik yaşama dökme konusunda yine dinden, onun birleştirici gücünden yararlanmaya çalışmasıdır. Cevdet'e göre bir insan bir şeyi dini açıdan yanlış veya günah olduğu için değil de topluma zararlı ve vicdana aykırı olduğu için yapmamalıdır.

---

[141] "Bahailik", *Türkiye Bahaî Toplumu Resmi Web Sitesi*, http://bahaitr.org/index.php/tr/, 27.09.2017.

[142] "Zumer Suresi", 9.ayet, http://www.kuranmeali.org/39/zumer_suresi/9.ayet/kurani_kerim_mealleri.aspx, 27.09.2017.

2. Abdullah Cevdet'in Din (İslam) Yorumu

a. Din ve Toplumsal İlerleme

Abdullah Cevdet'in çocukluğundan bu yana almış olduğu eğitimleri ve bu eğitimlerin gerek toplumsal gerek dinsel fikirlerini ne ölçüde değiştirdiğini ortaya koymuştuk. Bu değişimlerden kısaca tekrar bahsetmek gerekirse dinin yerini biyolojik materyalizm alacak ve toplumsal yapıdaki bozukluk bu yolla düzeltilip ilerleme sağlanacaktır. Ancak bu ilerlemenin koşulu dinin yaptırıcı gücünden yararlanarak olmalıdır. Nitekim Osmanlı toplumu açısından dinin ne denli önemli olduğu tartışılamaz ve göz ardı edilemez durumdadır.

Cevdet, biyolojik materyalizmin İslam toplumunda zaten mevcut ve önemli bir konumda olduğunu anlatabilmek adına eski İslam aydınlarından yararlanma yolunu seçmiştir. Maarri'nin eserlerinde Darwinist görüşlerin olduğu öte yandan yine Maarri'nin Schopenhauer'un fikirleri olarak bilinen pek çok görüşü daha önceden iddia ettiğini söylemesi yukarıda bahsettiğimiz materyalizmin İslam toplumunda var olan bir olgu olduğuna örnektir.

Cevdet, Osmanlı devletinin içinde bulunduğu bu gerilemede dinin temel etken olduğunu ve bu olumsuz etkinin olumlu hale getirilmesi gerektiğini başından beri savunmaktadır ve kutsal olarak gördüğü bu görevi Müslüman aydınlardan oluşan ve 'elite' adını verdiği bir grubun üstlenmesi gerektiğini savunmaktadır. Cevdet, dinden yararlanma konusunda İslam'ın iki alanı olan salt dinsel alan ve toplumsal alanı birbirinden ayırarak dikkatleri toplumsal alana çekmek istemiştir. Ona göre İslam dini oruç tutup ardından harama el uzatmak vb. davranışlar içinde bulunmak değildir. İslam'ın toplumsal içeriği incelendikten ve alınması gereken detaylar belirlendikten sonra yapılması istenen şeye İslam'a uygun dayanaklar sunarak yapmaktır. Cevdet'in bununla amacı, din aracılığıyla Batıda var olan yenilikleri Osmanlı toplumuna getirmekten ziyade ulema ile batılı düşünürlerin

fikirlerini kıyaslamaya gidip ortak noktaları bulup İslam dinin biyolojik materyalizmle özdeş olduğunu açıklamaktır.[143]

Cevdet bu ispatı yapmaya çalışırken Kuran'da yer alan yargıları materyalist düşüncelerle birleştirmeye çalışmış ve doğa yasalarını dinden bir adım öne koymuştur. Cevdet'in Kuran'daki yargıları işin içine sokmaktaki amacı halka İslam dinini inkâr etmeyerek ondan daha geçerli yargıların da varlığını açıklama yoluna gitmektir. Cevdet durumu daha kabul edilebilir bir hale getirmek adına "Hz. Muhammed'i Carlyle'nin kahramanı olarak ele aldığı ve onu ruhani yönden kopararak biyolojik materyalizmle ters düşmeyen biri" olarak göstermektedir.[144] Cevdet elbette Hz. Muhammed'in bire bir biyolojik materyalist olduğunu söylememekle beraber Hz. Muhammed dönemini, İslam toplumları bakımından en yaşanılabilir dönem olarak görmektedir. Ancak şu var ki Cevdet'in ilerleme önünde engel teşkil ettiğini düşündüğü din, hakiki Müslümanlık olarak adlandırılan dinden ziyade 'sahte Müslümanlık' olarak nitelendirilen dindir.[145] Dindeki bu sorun belirlendikten sonra çözüm Müslümanlığı tekrar saf haline nasıl döndürebiliriz sorusunu doğurmuştur. Cevdet'in saf Müslümanlık olarak nitelendirdiği bu din yine tüm ruhi özelliklerden temizlenmiş bir yapıya sahiptir. Aslında Cevdet'in tüm bu hakiki İslam veya Müslümanlıktan kastı sadece 'ethic'tir.

İslamiyet temelde pozitif fikirlere yer verse de toplum tarafından anlaşılma şekli veya sahip olduğu yapı itibariyle Osmanlı Devleti toplumu üzerinde olumsuz bir etkiye neden olduğu açıktır. Cevdet, bu aşamada devleti ve toplumu nasıl kurtarmak gerektiği üzerine düşünmüş ve şu soruları cevaplamak üzere halka yöneltmiştir.

"1.Âlem-i İslamın inhitatını mucib olan esbab-ü ahval nelerdir?

---

[143] Hanioğlu, age, ss. 131-135.

[144] Abdullah Cevdet, *Hadd-ı Tedip: Ahmet Rıza Bey'e Açık Mektup*, İstanbul: Matbaa-i İctihad, 1912, s. 65.

[145] Abdullah Cevdet, "Felsefe Sanihaları", *İctihad*, C. 3, S. 46, 1328, s. 1087.

2. Müslümanlara bir hayat-ı taze vererek âlem-i İslamı inkizar-ı külliden kurtarmak içün en müesser tedbir nedir?"[146]

Bu sorulardan hareketle Cevdet'in amacı; nedenini İslam'a dayandırdığı toplumsal yapıdaki bozulmaları yine İslam'ın yaptırıcı gücü ile çözüme kavuşturmak ve sonuçta materyalizmin varlığını yavaş yavaş benimsetmeye çalışmaktır.

b. Muhalefet Aracı Olarak Din

Abdullah Cevdet döneminde din olgusunun toplumsal ilerleme için hem engel oluşturduğunu hem de ilerlemeye yardımcı bir araç olarak kullanıldığına değinilmiştir. Şimdi ise İslam dinin muhalefet aracı olarak kullanılması üzerinde durmak faydalı olacaktır. Bu dönemde Abdülhamid'e karşı tepkiler ve onu tahtan indirmek için yapılan çalışmalar ön plandadır. Bu noktada din bir muhalefet aracı olarak kullanılacaktır. Bu hareketin başında yine Jön Türkler ve Jön Türklerin yanı sıra ilim öğrencileri ve dini bilgisi kuvvetli kişiler yer almaktadır. Bu yönelim ile amaçlanan iki durum vardır. Abdülhamid'in devleti dini yargılara zıt ve ondan bağımsız bir şekilde yönettiğini yine dinden yararlanarak ispatlamaktır. Öte yandan bazı İslam âlimlerinin Jön Türkler ile ortak hareket etmesi Sünni İslam'a yönelmeyi de beraberinde getirmiştir. Çünkü Jön Türklerin asıl kontrol etmek istedikleri halk islamı Abdülhamid'in denetimi altındadır. Halk islamını oluşturan Müslüman toplumu Batı ile temas halinde olmayı gerektiren her türlü yeniliğe ön yargılı olmalarına rağmen Jön Türk hareketi içinde yer alan en tutucu üyeler bile Batı ile etkileşim halinde olma fikrine ülkenin esenliği açısından sıcak bakmaktadır. Abdülhamit'in uygulamayı planladığı politika ise Panislamizm'dir. Bu politika için halk islamının daha yararlı olacağını düşündüğünden Sünni islamcıları desteklememiştir. Bu noktada Jön Türkler Sünni islamı destekleyip, Abdülhamit'in Batı devletleri karşısında İslamı savunamadığını gerekçe göstererek İslam ulemasının ilgisini çekmeyi planlamıştır.[147]

---

[146] Hanioğlu, age, s. 139.
[147] Hanioğlu, age, ss. 142-145.

Cevdet'e gelince, onun Jön Türklerden farklı olarak ulemanın desteğini almak istemesindeki amaç ulemayı sadece padişaha karşı muhalefet için kullanmanın yanı sıra toplumsal modernleşme yolunda destek almak ve bu destekle beraber İslam ülkeleri arasında birlik sağlayıp ulus duygusunu toplumda oluşturma isteği vardır. Bu bilgiler ışığında görüldüğü üzere padişah Abdülhamit ve Jön Türkler arasında gerek din gerekse toplumsal yapı sebebiyle anlaşmazlık baş göstermiştir.

Cevdet dinin akıl ve bilimle şekillendirildiğinde ortaya bir ahlaki boşluğun çıkacağını düşünmektedir. Bu ahlaki boşluğun ise fazilet ve vicdan kavramlarını içinde barındıran laik bir ahlaki sistem ile doldurulmasının doğru olacağını ileri sürmektedir. Cevdet için fazilet ve vicdan kavramları oldukça önemli bir yere sahiptir. Allah'a inanmayan bir toplumun varlığını iyi bir şekilde sürdürebileceğini ileri sürerken, faziletten yoksun bir toplum için yapılacak bir şeyin kalmadığını belirtmektedir. Cevdet fazilet tanımını ise şöyle yapmaktadır: "Bizleri başkasına iyilik etmeye ve böylece en yüksek mutluluğa ulaşmaya sevk eden bir değerdir. O olmadığında hayatın tadı kalmaz ve toplum temelden çökmüş olur."[148] Dolayısıyla Cevdet, ahlakın temelinin dine dayandırılmasını yanlış bularak bunları birbirinden ayırmış ve halka din yerine vicdan eğitiminin verilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

> *"Dinlerin değeri kitapta yazılanlarla değil pratikte kendini gösterir. Özellikle Doğu'da din uhrevi bir ilim özelliği taşımaktadır. Dinin esas kitaplarında istediği kadar faziletli ahlak ilkeleri bulunsun temizlik imandandır, ilim her Müslüman kadın ve erkeğe farzdır gibi cümleler Müslüman mahallelerinde değil gayri Müslim mahallelerinde yer aldığı sürece bunların bir önemi yoktur… Allah'a inanan fakat vicdan terbiyesi kaybolmuş ruhlar, naralar atarak imansızca işler yaparlar. Tekrar ediyorum ki bizde muhafazaya layık bir din yoktur ve usul dâhilinde verilecek bir terbiye-i vicdaniye sayesinde milletimiz bu manay-ı kıymettarıyla dindar kılmak vazife-i aliyyesi huzurundayız. Bundan dolayı*

[148] Gustave Le Bon, "Ahadın Modern Rolleri", *İctihad*, çev. Abdullah Cevdet, C. 27, S. 342, 1932, s. 5691.

Türk'ün ışık kaynakları Türk'e hurafeden münezzeh yeni bir hâkime-i vicdan yaratmaya davetlidir."[149]

Cevdet, yukarıda Kuran'da yer alan bilgilerin Müslümanlar tarafından yanlış uygulandığına değinerek tepkisini dile getirmiştir. Cevdet'in burada dinin meşruluğunu sorguladığını da görmekteyiz. Ayrıca Cevdet, din yerine laik bir vicdan ahlakı eğitiminin gerekli olduğuna da yazısında değinmiş ve Guyau'nun etkisinde kalarak ahlakın yükümlülük ve yaptırımlardan arındırılması gerektiğini savunmuştur.

c. Abdullah Cevdet'te Din-Bilim-Felsefe İlişkisi

Osmanlı'nın son döneminde yaşayan ve kimi zaman topluma aykırı fikirleriyle çağdaşları arasından sivrilen Abdullah Cevdet, yaşadığı dönemde de çağımızda da adından sıkça söz ettirmiştir. Osmanlı'nın dağılmaya girdiği 1792-1918 yılları arasındaki dönemde pek çok aydın devleti yeniden ayağa kaldırmak, içinde bulunduğu durumdan kurtarmak için çeşitli fikirler ortaya koymuştur. Aydınlardan bazıları yapılacak olan ıslah çalışmalarının Osmanlı'nın gelenek ve göreneklerine bağlı kalınarak yapılmasının uygun olduğunu düşünürken bazıları da Osmanlı'nın artık kendine yetmediğini bu nedenle Batı'nın dikkate alınması gerektiğini savunmuştur.

Batıcılık, Batı'nın özellikle aydınlanmacı aklı ön plana çıkaran düşünce yapısının yanı sıra, gerek teknoloji gerek eğitim gerek ekonomi olsun her alanda üstün olduğunu kabul etmek ve orada gelişen bu yenilikleri taklit veya birebir şekilde almak, Batı gibi olmaktır. Osmanlı'daki kimi aydınlar Batıda olup biten bu gelişmeleri Osmanlı'ya uyarlarken İslam'ın gerektirdiklerini de dikkate alınması gerektiğini düşünmüştür. Böyle düşünen aydınlara "ılımlı batıcılar" denilmiştir. Bu aydınların başında Celal Nuri gelir. Ancak bunu kabul etmeyerek her anlamda ve birebir Batının alınması gerektiğini düşünen aydın kesim de vardır. Bunlara ise "aşırı batıcılar" adı verilmiştir ve temsilcisi Abdullah Cevdet'tir.

---

[149] Abdullah Cevdet, "İctimai Sütun: Din ü Terbiye-i Vicdaniye", *İctihad*, C. 21, S. 197, 1926, s. 3862.

Aydınlanmacı akıl, Osmanlı'nın son döneminde ortaya çıkan batılılaşma fikrini anlamak için değinilmesi gereken önemli bir konudur. Aydınlanmacı aklın temelinde Fransız düşünür Descartes vardır. Descartes'in düşüncesinin esasını oluşturan "düşünen ben" ile tanrısal bir bilinçten değil ferdi bir bilinçten bahsedilmiştir. Bu felsefe ve tanrı biliminin birbirinden ayrılmasını sağlayarak Batı'nın üstünlüğünün çıkış noktası olmuştur.[150] Böylece aydınlanmacı akıl her şeyin üstündeki gerçeklik halini almıştır. Bu durumu kavrayan Batıcı Osmanlı aydınları da aynı doğrultuda çalışmalara başlamıştır.

Cevdet ilk olarak Osmanlı'nın Batı karşısında neden geri kaldığı konusuna değinmiş ve Doğu-Batı arasında bir karşılaştırma yapmıştır. Aşağıda bu nedenlerden bazıları yer almaktadır:

a. Batı'nın tam şekliyle anlaşılmaması,
b. Modern bilim ve teknik açısından geri kalınması,
c. Aydınlanmacı akıldan yoksun olunması,
d. Siyasi yapıda görülen eksiklikler,
e. Kadınların toplum hayatında söz sahibi olmaması,
f. Eğitim sisteminin çağın ihtiyaçlarını karşılayamaması,
g. Medeni kanundan yoksun olunması,
h. Arapçanın anlaşılır bir dil olmaması ve
i. Dinin ilerleme önünde engelleyici bir unsur olarak görülmesidir.

Batı karşısında neden geri kalındığıyla ilgili sebepleri ortaya koyan Cevdet'in kaleme aldığı bir yazısında bu durumu daha açık bir şekilde görebiliriz.

> *"Avrupa'dan çok kendimizi suçlamalıyız. Avrupa ile bizim aramızdaki ilişki kuvvet ile zayıf ve âlim ile cahil arasındaki ilişki gibidir. Selanik'i, Trablusgarb'ı kuvvet aldı zayıf verdi. Âlim aldı cahil verdi… Avrupa bir üstünlüktür. Ona düşmanlık beslemek uzak olsun. Avrupa bizim hocamızdır. Avrupa'ya dostça davranmak ilim ve ilerlemeye, maddi ve*

[150] Ahmet Çapku, "Batıcılık Düşüncesi Çerçevesinde Abdullah Cevdet'te Din-Bilim-Felsefe İlişkisi", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, S. 24, Ekim 2013, 169.

manevi kuvvetlere muhabbet etmektir. Avrupa'nın çalışkan ve şükreden bir öğrencisi olmak bizim rolümüzdür. Onlara kendi isteğimizle dost olmazsak onlar bizi zorla dost edecekler veya elleri altına alacaklar."[151]

Batı'nın üstünlüğü her geçen gün artarak engellenemez bir hal almaktadır. Bu durum Osmanlı aydınları için çözülmesi gereken bir sorunu teşkil ederken, çözülmediği takdirde ülkenin yerle bir olacağı fikrini de doğurmuştur. Cevdet, İctihat'ta yer verdiği bir yazısıyla bu durumu kendi sözleriyle açıklamıştır: "Medeniye-i hazıranın medeni olmayanlara merhameti yoktur… Varılması lazım olan amaç kuvvetli olmaktır, ideal sahibi olmaktır, zengin olmaktır, umrana, afiyete, vicdana malik olmaktır." [152]

Yukarıdaki alıntılar dikkate alındığında Batı'nın aydınlanmacı akıl, bilim, teknik gibi var olduğu medeniyete üstünlük kazandıran kavramlara sahip olması, bilim ve tekniğe sahip olmayan, aklı ön plana almak yerine ülkeye faydası olmadığı düşünülen dini hala savunan Doğu karşısında üstün durumda olmasına sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla Batı'nın ilerlemesine yol açan bilim ve teknik Osmanlı'nın kurtuluşu için gereken çaredir. Felsefeye bakış ise, sistemli bir düşünce ortaya koymaktan ziyade ülkeye yeni gelen bu şeylerin ne olup bittiğini anlamaya yöneliktir.

Abdullah Cevdet'in felsefeye bakışı diğer aydınlardan biraz daha farklıdır. Osmanlı Devleti'nin ilerleyememesini dine aşırı bağlılık duyulmasıyla alakalı olduğunu yazılarında dile getiren Cevdet, "din avamın felsefesi, felsefe ise havasın dinidir"[153] diyerek aslında dini aydınlanmacı akıl ile yumuşatıp ona felsefi bir rol kazandırmanın daha yararlı olacağını anlatmaya çalışmıştır.

Cevdet ve onun gibi düşünen diğer aydınlar artık bilim ve teknikten yoksun Osmanlı Devleti ile bilim ve tekniğin ileri seviyede kullanılmaya başlandığı Avrupa arasındaki devasa farkı açıkça görmektedir. Dolayısıyla aydınlar bilim ve tekniğin Osmanlı'ya alınması gerektiği konusunda hem

---

[151] Abdullah Cevdet, "Şime-i Muhabbet", ss. 1979-1982.
[152] Abdullah Cevdet, "Mutmain Değilim", *İctihad*, C. 4, S. 52, 1328, ss. 1175-1177.
[153] Abdullah Cevdet, "Şehzade Mecit Efendi Hazretleriyle Mülakat", *İctihad*, C. 4, S. 57, 1329, s. 1257.

fikir olmuştur. Bu, dinin gücünün azalmasını ve zamanla ona olan gereksinimin ortadan kalkmasını sağlayacaktır. Cevdet, modern bilimleri zenginlik, mutluluk sebebi, güç, ilerleme kaynağı şeklinde tanımlarken dini bilgileri ölüm sonrası yaşamdaki rahatlığın garantisi şeklinde görmüştür. Bu anlayış bilimin dünyevileşmesini de beraberinde getirmiştir.

Bahsedilen bilgiler ışığında görülüyor ki Cevdet, metafizik bilgiyi yok sayarak onun yerine aklı ön plana alan ve bu yolda yine dini verilerden yararlanmayı kendine görev edinen bir düşünür özelliğine sahiptir. Cevdet bu amaca yönelik çalışmaları sırasında ansiklopedist bir tavır sergilemektedir. Cevdet'e göre Batı, kilisenin baskı ortamından kurtulup skolâstik düşüncenin yerini aydınlanmacı yeni bir akıl anlayışına bırakarak ilerleme sağlamıştır.

Cevdet'in fikirlerine bakıldığında Fransız sosyolog Gustave Le Bon, Alman düşünür Ludwing Büchner, Fransız düşünür Jean Marie Guyau'nun izlerini taşıdığını görmek mümkündür. Hatta onların düşüncesi Cevdet'in düşüncesi halini almıştır diyebiliriz. Bir düşünürden bu denli etkilenmek, kendi fikirlerini başka bir düşünürün fikirleri üzerine kurmak ne derece sağlıklı ve özgün bir fikrin ortaya çıkmasını sağlar tartışılır. Nitekim Abdullah Cevdet'in yakın arkadaşı Celal Nuri, bahsedilen durumu şu sözlerle açıklamaktadır: "Her bir köşesi üç mütefekkirden müteşekkil olan bir müsellesin içinde Abdullah Cevdet'in dimağı mahpus ve mahsur kaldı. Abdullah Cevdet'in ictihadı bunların ictihadı idi."[154] Adı geçen batılı düşünürlere bakıldığında ortaya çıkarmış oldukları sistematik bir düşünce olmadığını görmekteyiz. Bunun yerine yaşadıkları dönemde var olan yaygın akımlar üzerine düşünceler ortaya koymayı tercih ettiklerini söyleyemek yanlış olmayacaktır. Abdullah Cevdet'in yaşadığı dönemde de pozitivizm, materyalizm gibi akımlarla Darwin'in evrim teorisi öne çıkmıştır. Dolayısıyla düşün hayatı da sözünü ettiğimiz bu akımlar etrafında cereyan etmiştir.

[154] Çapku, agm, ss. 181-183.

Abdullah Cevdet'in din ile alakalı düşüncelerine bakıldığında, onun sabit bir fikre sahip olmadığı, dine bakışının yaşamı boyunca aşama aşama değişiklikler gösterdiği görülmektedir. Cevdet'in dini görüşlerinde meydana gelen bu değişimlerin nedeni daha öncede belirtildiği gibi tıbbiyede eğitim hayatına başlamasıyla olmuştur. O dönem Fransa'da ortaya çıkan ve Mekteb-i Tıbbiye'de popüler olan pozitivizm ve materyalizm akımlarının etkisiyle yazılan eserler- Felix Isnard ve Ludwing Büchner'in eserleri bunların başında gelir- Cevdet'in kendini sorgulamasına ve beraberinde dine bakış açısında değişikliklerin meydana gelmesine neden olmuştur. Dinin ilerleme önünde bir engel oluşturduğunu ancak belli bir inanca sahip olmayan bir toplumun da olamayacağını her fırsatta dile getiren Cevdet, dini materyalizm ile harmanlayarak sunmanın daha faydalı olacağını düşünmüştür. Bu hedef doğrultusunda Cevdet dini kavramlara batılı anlamlar yükleyerek onları açıklamaya çalışmıştır.

Abdullah Cevdet böylece din ve beraberindeki buyrukların yerine aydınlanmacı akıl ile temellendirilmiş bilimsel ilkelerin, yükümlülükten uzak hümanist bir ahlak aracılığıyla gösterilmesine zemin hazırlamayı amaçlamıştır.[155] Cevdet bu konuda yazılarında da sıkça yer verdiği Fransız düşünür Guyau etkisinde kalmıştır. Guyau, çağdaşları gibi bilimin gelişmesiyle dinin rafa kalkacağını ancak onlardan farklı olarak dinden sonra açılan boşluğun bilimsel bir ahlak anlayışı ile dolmayacağını düşünmektedir. Ona göre bu boşluğu dolduracak olan "bireyciliktir". Guyau'ya göre bilimin gelişmesiyle ortaya çıkacak olan ahlaki normsuzluk, bireylerin din ile olan alakalarını sonlandırıp, kendi şuurlarına dayalı, kuraldan ve yükümlülükten yoksun dinler meydana getirmelerine yani felsefi açıdan bir dindarlık oluşmasına imkân sağlayacaktır.[156] Bu bağlamda Cevdet, metafizik açıdan yaptırımı olan ahlak anlayışından uzak, çağın

---

[155]Şükrü Hanioğlu, "II. Meşrutiyet Dönemi Garpçıları: Yeni Bir Ethic Yaratma Fikri", *Türkiye Günlüğü*, S. 2, Mayıs 1989, https://www.turkiyegunlugu.com.tr/static_pages_php?page_id=30, 29.11.2017, ss. 23-26.

[156]Şükrü Hanioğlu, "Din Yok Milliyet Var, Vecibesiz ve Müeyyidesiz Bir Ahlak", *Sabah*, 21.11.2010,https://www.sabah.com.tr/yazarlar/hanioglu/2010/11/21/din_yok_milliyet_var_ile_vecibesiz_ve_mueyyidesiz_bir_ahlk_arasinda, Erişim: 15.10.2017.

gereklerine uygun davranacak bireylerin yetiştirilmesinde akla dayanan hümanist ahlak anlayışının yol gösterici olacağını savunmuştur.

Osmanlı Devleti'nin gücünü kaybetmesi, aynı zamanda siyasi, eğitim ve toplumsal alanlarda da başarılı gelişmelere imza atamamasına karşın; bilim-teknik, sanat, ekonomi gibi alanlarda büyük ilerlemeler sergileyen bir Batı gerçeği vardır. Aradaki bu mesafenin ancak batılılaşarak kapatılabileceğini düşünen Cevdet, fikir hayatını hep bu doğrultuda devam ettirmiştir. Eğitimden sanata, ekonomiye, toplumsal hayata ve en önemlisi dine bakışı Batı çevresinde gelişmiştir. Batı'nın kilisenin baskıcı gücüne sırt çevirip aydınlanma aklını ön plana çıkarmasıyla ilerlediği kanaatine varan Cevdet için, bu durum Osmanlı için faydalı olacaktır. Nitekim dini hurafelerden, kurtulup akıl merkezli bir yol izlendiği takdirde Osmanlı Devleti'nin bu durumun üstesinden gelebileceğini yazılarında da belirtmiştir.

3. BÖLÜM

ABDULLAH CEVDET VE AHLAK GÖRÜŞÜ

A. İctihad'da Ahlak İle İlgili Muhtelif Konular

1. Talim ve Terbiyede Nüfuz ve Disiplin

Bir ülkenin, bir toplumun gelişmesinde ve varlığını sürdürmesinde eğitim önemli bir yere sahiptir. Abdullah Cevdet, eğitimin öneminin farkında olan biri olarak İctihad dergisinde eğitimin önemini sıkça dile getirmiştir. Bu konuda eğitimde nüfuz ve disiplin önemine, talebelere ne şekilde davranılması gerektiği, bir konunun hangi metotlarla öğretilmesi gerektiği gibi çeşitli konulara yer vermiştir.

Eğitimde disiplinle alakalı üç yöntem vardır. Bunlar; tazyik ve icbar, intiba, inkişaftır. Tazyik ve icbar, çocuk üzerinde baskı ve zorlama yoluyla söz sahibi olunmasıdır. Çocuğun düşüncelerine ve isteklerine yer verilmeksizin onu önceden belirlenen bir kalıba sokmaya çalışan yöntemdir. İntiba, öğretmenin çocuk üzerinde kendisinin istediği şeyleri vermeye çalışmasıdır. Tazyik ve icbar ile kıyaslandığında daha makul bir yöntemdir. İnkişaf ise uygun bir ortamda çeşitli düzenlemelerin yapılmasının ardından çocuk üzerinde herhangi bir baskı uygulamaksızın gelişimi hususunda onu serbest bırakmaktır. Eğitim ve öğretim hayatında uygulanması gereken en verimli ve doğru yöntem şu halde budur.

Öğretmen, talebenin ilgi alanlarını ve yeteneklerini tespit ederek gelişimi için ona yol göstermelidir. Çocuk üzerinde olumsuz etki bırakmamalı, başarısız olduğu takdirde onu suçlamamalı aksine eksiklerini kapatması ve yanlışlarını düzeltmesinde ona destek olmalı yani öğretmen merkezli eğitim yerine öğrenci merkezli eğitim anlayışı benimsenmelidir. Eğitim ve öğretim hayatında bir öğretmen yukarıda bahsedilen hususları dikkate alıp talebelere bu şekilde davranırsa hem okul hayatında hem de toplumsal hayatta faydalı bireylerin yetişmesine yol açmış olacaktır.[157]

---

[157] Abdullah Cevdet, "Talim ve Terbiyede Nüfuz ve Disiplin", *İctihad*, C. 24, S. 266, 1929, s.5112.

a. Cevdet ve Eğitim

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren hızlı bir yükseliş gösteren ve çok geçmeden gücünü dünyaya kabul ettiren bir devlet olmuştur. Ancak duraklama dönemine girmesiyle beraber zaman içinde gücünü kaybetmiş ve Avrupa karşısında üstün bir vaziyetteyken adeta rol değişikliği yaşamıştır. Osmanlı'nın eski gücünü kaybetmesi, savaşlarda sürekli mağlubiyetler alması, bazı açılardan çağın gerisinde kalması onun toplumsal, askeri, ekonomi, eğitim vb. alanlarda yetersiz kalmasıyla da ilişkilidir. Nitekim eğitim bir devletin varlığını sürdürebilmesi, olduğu yerden daha ileri konuma gelebilmesi, diğer devletler karşısında saygı görebilmesi, ekonomik vb alanlarda üst seviyeye çıkabilmesi kısacası kalkınabilmesi için gerekli olan hususlardan biridir.

Dönemin aydınları toprak kayıplarıyla sonuçlanan savaş yenilgilerinin sadece askeri alanda meydana gelen eksiklikler ile alakalı olmadığı sonucuna vararak, pek çok alanda olduğu gibi bu alanda da eğitimden kaynaklanan bir sorunun olduğunu ileri sürmüşlerdir. Mesela Balkan savaşlarında askerlerin silahları kullanma konusunda yetersiz olması da aydınların bu konuya daha fazla yoğunlaşmasına yol açmıştır. Abdullah Cevdet'e göre refah ve güven içinde yaşamak için toplumların zengin, kuvvetli, bilgili ve erdemli olması gerekmektedir. Cevdet, İctihad dergisinde Batı eğitim anlayışına, eğitim kurumlarına, eğitim için yapılan çeşitli çalışmalara yer vererek halkın dikkatini bu noktaya çekmeye çalışmıştır. İtalya'nın o dönemde eğitime ayırdığı bütçeyi Osmanlı'nın ayırdığı bütçe ile karşılaştırarak aradaki büyük farkı göstermek istemiştir.[158]

Cevdet'e göre önemli olan şey sağlık ve eğitimdir. Bu ikisi düzgünce sağlandığı takdirde geri kalanlar da düzen içinde olacaktır. 1876 Anayasasında yer alan "talim ve terbiye işinin ne kadar önemli bir iş olduğunun kanıtı olarak Kanuni Esasi'nin ilköğretiminin Osmanlı memleketinde mecbur ve ücretsiz olmasıdır"[159] maddesi örnek olarak gösterilir. Ne var ki, Cevdet'e göre Osmanlı'da eğitime de sağlığa da

[158]Abdullah Cevdet, "İtalya'ya Müteallik Bazı Vesaik", *İctihad*, C. 3, S. 34, 1327, s. 888.
[159] Cenap Şehabeddin, "Şuun-ı Ecnebiye", *İctihad*, C. 5, S. 107, 1330, s. 120.

gereken değer verilmemektedir. Bu açıdan toplumda meydana gelen sorunların temel sebebi halkın eğitim seviyesinin düşük olmasıyla alakalıdır. Onun için eğitim kurumları noksan, eğitim seviyesi düşük bir toplumda ülkeyi iyileştirmek adına yapılacak olan ıslahat çalışmalarının beklenen sonucu vermesi mümkün değildir. Bu nedenle öncelikli olarak eğitim sistemi düzeltilmelidir. Cevdet'in eğitime önem vermesinin diğer bir nedeni ise, Batı'da olup biten gelişmelerin Osmanlı toplumunda kabul görmesi için, bu gelişmeleri yadırgamayacak eğitim seviyesine sahip halkın yetişmesidir.

Cevdet, İctihad dergisinde Anglo Sakson eğitim sisteminin sağlık ve ahlakla ilgisi bağlamında eğitim ve ahlak sistemi ile ilgili aile hayatı, ailede anne babanın konumu, aile okul ilişkisi, sağlık ve okulda eğitimin işleyişi, bütün bunların ahlak ile ilgisine değinir. Söz konusu sistemin İngilizleri ve İngiltere'yi kuvvetli kılmada etkili olduğunu belirtir. Buradan hareketle söz konusu eğitim anlayışı Osmanlı'da uygulanırsa benzer sonuca ulaşılacağı kanaatine varır. *Anglo Sakson Âlemi-Mektepte Terbiye* başlıklı yazısında "Japonya'ya nakledilen Anglo Sakson usul-i talim ve terbiyesi, kırk elli sene zarfında Japonya'nın simasını değiştirdi" der ve Türkiye'de yeni bir hayat var etmek için en etkili çarenin eğitim yöntemi (usul-i terbiye) olduğunu dile getirir. Bu açıdan bir milletin fikir ve medeni hayatında çevrenin etkisi yanında fizyonomi anlamında beden ve ruhun verasetle ilgisine dikkat çeker. Bu açıdan terbiye meselesinin sosyal meselelerin en mühimi olduğunu belirtir.

Bu sisteme göre çocuğun ailede başlayan terbiyesini okulda bedeni, fikri, ahlaki olarak devam eder. Bu eğitim aileden okula birbirini tamamlar niteliktedir. 'Education' demek bedeni, ahlaki ve fikri eğitimin tamamı anlamına gelir. İngiliz aile sisteminde bir çocuğun çocukluk çağı ve rüşt çağı olarak eğitim süreci ikiye ayrılır. 'Home' kelimesi bir çocuk için sadece yuva değil aynı zamanda ailevi terbiyevinin verildiği yerdir. İngilizler home kelimesine kutsi bir anlam yükler ve yuvanın dışında kalan herkes yabancı (ecnebi) olarak kabul edilir. Ailede erkek adeta bir hükümdar gibidir. Kadın ise kocasını daima kendisine üstün olarak görür.

Yine İngiliz insanı ya hayat okulunda yetişen ya da darülfünunda (üniversite) yetişen diye ikiye ayrılır.[160]

İngiliz ailesinde kadın için hanım olmak vazifeleri analık vazifesinden önce gelir. İngiliz kadını cesur, sabırlı, badireler karşısında atılgan, çocuğuna sütü kendisi verir, sakindir. Aileler genelde beş altı çocukludur. Cevdet nesillerin eğitiminde yuvadan (home) başka 'nursery' sisteminden bahseder. Nursery sisteminde çocuk ailesinden uzakta ve belli bir disiplin altında yetiştirilir. Bu sıkı terbiyeden biri çocukların soğuk suyla banyo yapmasıdır. Çünkü bu durum insanı her türlü zorlu dış şartlarda daha dayanıklı kılar. Gerek ailede gerek nursery sisteminde çocuğun kendine güveni esas alınır. Ona cezadan ziyade sorumluluk verilir.[161]

Anglo Sakson Âleminde- Terbiye-i Ahlakiye isimli yazısında ise "Bir milletin usul-i terbiyesinin inkişafını takip etmek o milletin zaaf veya şevketinin hikmet-i tekevvününü anlamaya isal eder." "İngilizleri yakın zamana kadar hala bugün bile az çok cihana hâkim kılan amil-i ictimainin mühimlerinden biri, hiç şüphe yok tarz-ı terbiyeleridir. İngiliz'in cihana hâkimiyeti, nefsine hâkim olmasıyla başlamıştır." Cevdet'e göre bu eğitim anlayışında talebeye kendine güven verilir ve ahlaken yalanın çok kötü olduğu ona öğretilir.

> *"Ailede, mektepte, her tarafta çocuğa pek derin ve mutlak bir hürmet-i hakikat, hakikate muşikaf ve mutlak bir ihtiram telkin olunur. Bir şakirdin irtikâp edebileceği en büyük kabahat yalan söylemektir. Bir İngiliz'e yapılabilecek en büyük tahkir, ona yalıncı demektir."*[162]

Cevdet, Avrupalı (İngiliz) şairler, tabipler, filozofların hıfzıssıhha konusunda sürekli egzersiz, idman yapmayı tavsiye ettiklerini yazar ve "güçlü kuvvetli zinde fertlerden teşkil ederek milleti kuvvetli yapmak" amacını kasteder. Bu açıdan Cevdet'e göre özellikle bizim okullarımızda okuyan ve gelecekte bu milletin yönetiminde bulunacak olan nesillere bunu

---

[160]Abdullah Cevdet, "İctimai Sütun: Anglo-Sakson Âlemi- Mektepte Terbiye", *İctihad*, C. 21, S. 203, 1926, s. 3722.
[161]Abdullah Cevdet, "İctimai Sütun: Anglo-Sakson Ailesinde Ana", *İctihad*, C. 21, S. 190, 1925, s.3754.
[162] Abdullah Cevdet, "Terbiye-i Ahlakiye", *İctihad*, C. 21, S. 209, 1926, s. 4053.

uygulamak isabetli olacaktır.[163] İngilizler 1760'lara kadar çok yiyip içen, sıhhatine dikkat etmeyen insanlardan oluşmaktadır. Daha sonraları sıkı idmanlı enerjik insan olmalarında burjuva ve yönetici kesimin önemli etkisi olmuştur. Bu sınıf sıhhatini korumaya, temizliğe, eğitime önem verdikçe bu durum publik school'dan darülfünuna/üniversiteye bütün kurumlarda kendini göstererek ve bugünkü İngiliz toplumunu oluşturmuştur.[164] Bu açıdan İngiliz eğitim sistemi aileden başlar, nursery, public school, üniversite ile devam eder. Bütün bunlarda asıl olan talebeye güven ve sorumluluk vermektir. Sağlık ve spora itina göstermek bu açıda önemlidir. Onun için İngiltere'de tenis, futbol, kriket, koşu gibi pek çok spor dalı vardır.

Cevdet, "Anglo Sakson Mekteplerinde Din ve Terbiye" adlı yazısında dinin önemli bir yeri olduğunu, buna itina gösterildiğini, hocaların talebelere kutsal kitaba ülfet ve itinayı gösterdiğini, dini ibadetlere önem verdiklerini belirtir. Hatta mektep imtihanlarında bile talebenin dini bilgisine önem verildiğini belirtir. Daha dikkat çekici olan şey ise eğitim heyetine daha çok dini üyelerden seçildiğini de beyan eder. Dini inanç Anglikan olduğu için okullarda da bunun etkisinin açık olduğunu, head masterin yani baş hocanın Anglikan olduğunu, laik hocaların da onun zihniyetine göre ders işlediğini belirtmektedir. Bu okuldan mezun olanların özellikleri arasında cemiyetin her alanında fıtraten disiplinli, idaresi kolay, güven duyulan, yalnız başına işini görebilen kişiler olmaları yer almaktadır. Ancak Cevdet açısından asıl önemli olan konu ise "İngiliz sisteminin gayesi değilse de neticesi, mümtaz bir sınıf vücuda getirmektir."[165]

Eğitim sadece belli bir konu hakkında bilgi vermekten ziyade aklı başında, mantıklı düşünen bireyler yetiştirmelidir. Cevdet'e göre toplumları özgür kılacak olan felsefedir ve bu nedenle felsefeye gereken önem verilmelidir. Cevdet'e göre eğitimin temel amacı şöyle olmalıdır:

---

[163] Abdullah Cevdet, "Anglo-Sakson", s. 3960.
[164] Abdullah Cevdet, "Anglo-Sakson Mekteplerinde Terbiye", *İctihad*, C. 21, S. 204, 1926, s.3979.
[165] Abdullah Cevdet, "Anglo-Sakson Mekteplerinde Din ve Terbiye", *İctihad*, C. 22, S. 211, 1926, ss. 4086-4088.

"İnsanlardaki hayvani isteklerin önünü kesmek, bencil hırsları söndürmek, tabiat, fazilet, insaniyet, sevgilerini geliştirmek ve yükseltmektir. Gayretli, kendine güvenen, hakkı, helal kazancı her türlü makamın üstüne koyan nesiller yetiştirmektir. Sağlam kan, sağlam can, sağlam vicdan bütün bunları temin etmek terbiye için büyük gayelerdir. İnsanlar arasındaki husumetleri ortadan kaldırmak eğitimin en büyük amacı olmalıdır."[166]

Cevdet'in, eğitimi insanlar arasındaki düşmanlığı bitirmekte önemli görmesi onun "hümanist" bir tutum sergilediği göstermektedir. Cevdet bu noktada Fransız sosyolog Gustave Le Bon etkisinde kalmıştır. Biyolojik anlamda üstün olan kişilerin toplumsal ilerlemeyi sağlamak adına gerekli olduğunu savunan Cevdet, *elite* adını verdiği bu sınıfın eğitim aracılığıyla tespit edilebileceğini düşünmüştür. Ancak Osmanlı'nın eğitim sistemi bu tespit için yeterli olmadığı için iyileştirilmeler yapılmalıdır. Cevdet'e göre eğitim sistemindeki eksikliğin temel sebebi yanlış yöntem ve içeriğe sahip olmasıdır. Cevdet'e göre okullarda devamlı dine dayalı bir eğitimin verilmesi laik düşünceye zarar vermektedir. Dolayısıyla eğitim sistemindeki din yerine Batı'da okutulan dersler getirilmeli ve yurt dışına öğrenci transferi yapılmalıdır. Böylece eğitim sisteminde gerekli olan laik anlayış sağlanmış olacaktır. Burada temel sorun Batı'nın eğitim sisteminin Osmanlı'ya ne şekilde uygulanacağıyla alakalıdır. Osmanlı aydınları kuramsal bilgilerden ziyade uygulamalı bilgilerin alınmasının öncelikli olduğu konusunda fikir birliği sağlamıştır.[167]

Devletin zayıflıktan kurtulup iyi bir yerlere gelebilmesi için eğitim kurumlarının iyileştirilmesinin yanı sıra hanedan üyelerinin ve halkın da düzgün bir eğitim almış olması gerekmektedir. Özellikle şehzadelerin eğitimine ayrı bir önem verilmeli, her alanda eğitime tabii tutulmalı ve Müslüman bir kadınla evlendirilmelidir. Ayrıca şehzadeler orduyla savaşa katılarak pratik anlamda da tecrübe kazanmalıdır.

---

[166] Hanioğlu, age, s. 308.

[167] Mustafa Gündüz, "Abdullah Cevdet'in Eğitim Görüşleri ve İctihad Dergisinde Bazı Eğitim Sorunları", *Milli Eğitim Dergisi*, S. 176, 2007, ss. 153- 154.

Eğitimin düzgün bir şekilde verilebilmesi için eğitimin verildiği yerlerin yani okul binalarının durumu da önem teşkil etmektedir. Okul binalarıyla ilgili çalışmalar II. Abdülhamit döneminde yapılmıştır. Fransız mimarisi örnek alınarak yapılan binaların süslemeleri Osmanlı ve İslami motiflerle yapılmıştır.[168] Okul binalarının dışında asıl önemli olan diğer husus ise, öğretmenlerdir. Küçük yaşlardan itibaren çocuğu hayata hazırlayan, onu her anlamda donanım sahibi yapan öğretmenlerin eğitim hayatındaki rolü oldukça önemlidir. Kitaplar, eğitim programları vb. materyalleri birleştiren, bunları öğrenciye aktaran öğretmendir. Eğer ki öğretmen üzerine düşen bu kutsal vazifeyi layıkıyla yerine getiremezse, öğrenciler de o denli eksik ve mahrum kalacaktır.[169]

Abdullah Cevdet eğitim sisteminin bireyci bir yapıya sahip olması gerektiği konusunda çağdaşlarından farklı düşünmektedir. Cevdet, Anglo Sakson (İngiliz) eğitimi kapsamında ferdi bir eğitim sistemin uygulanmasının Osmanlı açısından daha yararlı olacağını düşünmektedir. Öte yandan eğitim-öğretim birliğinin bulunmamasının eğitim sistemine zarar verdiğini düşünen Cevdet, eğitim-öğretim birliğine gidilmesi gerektiği ileri sürmüştür. Cevdet, bu konu hakkındaki fikirlerini şu şekilde açıklamaktadır:

> *"Tevhide doğru gitmek istiyoruz. Bunun yolu menfaatler birliğidir, hissiyat birliğidir, inanç birliğidir ve eğitim-öğretim birliğidir. Eğitim-öğretim birliğine dikkat çekmeliyim. Hiçbir memleket yoktur ki bizde olduğu kadar dağınık olsun."*[170]

Devletin dağılma sürecine girdiği dönemde Osmanlı aydınları bu durumu düzeltebilmek adına yoğun bir çalışma içine girmiştir. Doğu ve Batıcı aydınlar olarak ayrılsalar da temelde iki grubun da amacı bu gidişatı düzeltmektir. Batıcı aydınlar arasında yer alan Abdullah Cevdet devletin eğitim sisteminden kaynaklanan sorunlarının çözüme kavuşturulmasıyla ülkenin iyiye gideceğini düşünmüş ve bu doğrultuda çeşitli düşünceler ileri

---

[168] Benjamin Fortna, *Osmanlı İmparatorluğu Son Dönemde İslam, Devlet ve Eğitim*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 202.
[169] Ali Kami Akyüz, "Maarif Derdi", *İctihad*, C. 4, S. 87, 1329, s. 1934.
[170] Abdullah Cevdet, "Kıvam-ı Akvam", *İctihad*, C. 4, S.90, 1339, s.2016.

sürmüştür. Latin harflerinin kabulü, eğitim-öğretim birliğine gidilmesi, karma eğitim sistemine geçilmesi, bireyci eğitim anlayışının sağlanması bunlardan bazılarıdır. Nitekim onun bu düşünceleri Cumhuriyet dönemine gelindiğinde uygulamaya konulmuştur. Buna göre Cevdet ve onun gibi düşünen diğer aydınların Türk eğitim sisteminin şekillenmesinde etkin rol oynadığını söylemek mümkündür.

b. Eğitim ve Latin Harfleri

Devletin içinde bulunduğu durumdan kurtulup tekrar ilerleme gösterebilmesi elbette sadece Batı'nın bilim tekniğini Osmanlı'ya uygulanmasıyla veya daha önce bahsettiğimiz sebeplerle sınırlı değildir. Bununla beraber devletin kalkınmasında halka düşen görevler de vardır. Bir ülkede eğitimli insan sayısı ne kadar fazlaysa ülkenin gelişmişlik düzeyi de o denli artmaktadır. Osmanlı aydınları da bu konuda hem fikir olmuşladır. Abdullah Cevdet Osmanlı toplumu için "susuyorlar, bir şey istemiyorlar, eziliyorlar, bir şey bilmiyorlar" diyerek halkın bilgi seviyesi eksikliğinden, kayıtsızlığından yakınır. Osmanlı toplumundaki okuma yazma oranının çok düşük olmasından yakınan Cevdet, bu açığın kapatılması için eğitim kurumlarına önem verilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Öte yandan köylü halkın işinin sadece toprakla ilgilenmek olmadığını belirten Cevdet, köylerdeki okuma yazma oranının arttırılması için oralarda çeşitli kurslar açılmasının gerekli olduğunu da belirtmiştir. Cevdet'in köylüsünden esnafına kadar tüm halkın bilinçlendirilerek okur-yazar oranını arttırmak istemesinin nedeni, halkı yönetime katarak *elite*nin denetlenmesi ve kendi bakış açısıyla batıl inanış ve dini hurafelerden halkı kurtarmak istemesidir.[171] Böylece batılı olma yolunda önemli bir gelişme sağlanılacağını düşünmektedir.

Cevdet, Osmanlı yönetiminden ve onu yöneten padişahların bilgisizliğinden olan şikâyetlerini dergisinde pek çok kez kaleme almıştır. Ona göre devletin içinde bulunduğu bu sıkıntılı duruma düşmesinin temel nedenlerinden biri de kötü yönetim biçimidir. Bu nedenle Cevdet, ülkenin

[171] Hanioğlu, age, s. 369.

ve toplumun daha iyi idare edilebilmesi adına "elite" yani soylu, seçkin, üstün yetenekli anlamlarına gelen bir sınıfın varlığının gerekliliğini dile getirmiştir. Üstün yetenekler doğuştan geleceği gibi eğitim sayesinde sonradan da kazanılabilir. Cevdet'in amacı elite olmayı hak edecek bireyleri bularak çeşitli eğitimlere tabi tutulduktan sonra yönetimde söz sahibi konuma getirmektir. Yine eğitim yoluyla cehaletten kurtulacak halk, yönetimde söz sahibi olacaktır.

Cevdet'e göre halkın eğitilebilmesi için öncelikli olarak Arap harflerinin terk edilip Latin harflerine geçilmesi gerekmektedir. Latin harflerinin kullanılması teklifi II. Meşrutiyet öncesine dayanmış olsa da bununla ilgili önemli gelişmeler II. Meşrutiyet sonrasına dayanmaktadır. Cevdet'e göre Arap harflerinin yerine Latin harfleri gelmelidir. Gerekçesi ise şunlardır;

a. Toplumsal alanda yapılan yeniliklerin Latin harfleriyle desteklenmek istenmesi,

b. Arapçanın dilbilgisi açısından karmaşık ve öğrenilmesinin zor olması,

c. Latin harfleri sayesinde ülkedeki okur-yazar oranında ciddi bir artışın meydana geleceği düşüncesidir.[172]

Cevdet, Arap harflerinden kurtulup Latin harflerine geçilmesinin gerekliliğini "Avrupa'nın bize kabul ettirdiği kapitülasyonlardan kurtulduk. Fakat Arap ve Arabistan kapitülasyonu üzerimizde egemenliğini sürdürmektedir"[173] sözüyle dile getirmiştir. Ayrıca Cevdet, Latin harfleri kabul edilmesiyle beraber Arapça ile yazılan bütün kitapların, dergilerin, gazetelerin okunmaya değer olmadığını ve bu nedenle ortadan kaldırılması gerektiğini vurgulamıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz ve daha önceki bölümlerde de dile getirdiğimiz gibi Abdullah Cevdet, temelde Batı'da meydana gelen yenilikleri savunan, Batı'yı temsil eden bir fikir adamı olarak Osmanlı Devleti'nin eski ihtişamlı günlerine geri dönebilmesi için tek ve kalıcı çözüm yolunun yüzünü Batı'ya

---

[172] Uçar, agm, s. 111.
[173] Abdullah Cevdet, "Latin Harfleri Hakkın", *İctihad*, C. 21, S. 204, 1926, s. 3973.

çevirmekle ve orada ortaya çıkan bilim, sanat, fen, edebiyat vb. hangi alanla ilgili olursa olsun yapılan yenilikleri alıp düzgün bir şekilde ülkeye uygulamakla mümkün olacağını savunmuş ve çalışmalarına bu yönde ağırlık vermeye devam etmiştir.

c. Sağlık

Bir ülkenin, bir devletin ilerlemesi, gelişim gösterebilmesi için topluma büyük görev düşmektedir. Toplumun üzerine düşen görevleri yerine getirebilmesi için eğitim, sağlık gibi alanlarda bilgi sahibi olması gerekmektedir.

Göz hastalıkları genellikle çocuk yaşlarda ortaya çıkmaktadır. Bu hastalıkların en önemlisi *sıraca* adı verilen gözün şeffaf kısmının bozularak körlüğe neden olan hastalıktır. Çocukların %6sı bu hastalık nedeniyle gözlerini kaybetmektedir. Sıraca hastalığından korunmak için alınacak önlemlerin başında düzgün beslenmek, temizliğe dikkat etmek vardır. Bunun yanı sıra çocukların düzgün yaşam standartları içinde olmasına özen gösterilmelidir. Bu amaçla tatil kolonileri adı verilen yerler kurulmuştur. Bünyesi zayıf, hasta olmaya müsait çocuklar bu kolonilere alınır ve çeşitli tedaviler sonucunda sağlıklarına kavuşmaları sağlanırdı. Bu koloni sistemi ilk olarak Rahip Bon tarafından Zürih'te uygulanmıştır. Daha sonra Avusturya, Almanya, İtalya'da uygulamaya konulmuştur. Hasta olan çocuklara gelince, onlar için temiz havanın hâkim olduğu yerlere *sanatoryum* kurulmuştur. Bu sanatoryumların en eskisi İngiltere sahilinde bulunan Margate Milli Hastanesidir. Bunu Amerika ve İtalya takip etmiştir.

Sıracanın dışında gözde hasara neden olan başka hastalıklar da vardır. Bunlar, kemiklerin yumuşamasıyla gözde bir perde oluşmasına neden olan *raşitizm* ve *verem*dir. Umumi hastalıkların neden olduğu göz hastalıklarının yanı sıra eğitim ve öğretim hayatından kaynaklanan göz hastalıkları da vardır. Bunlar *miyop* ve *trahomad*ır. Miyopluk, doğuştan veya sonradan ortaya çıkan bir hastalıktır. Doğuştan ortaya çıkan miyopluk sonradan oluşan miyoplukla kıyaslandığında oldukça azdır. Bu hastalığın ortaya çıkmasının en temel sebebi yakından bakmayı gerektiren çalışmalardır.

Okuma-yazma odaklı işlerde miyop hastalığına yakalanma ihtimali daha yüksektir.

Sıraca, miyopluk vb. göz hastalıklarından korunmak için çeşitli önlemler almak gerekir. Düzgün beslenme, temizlik, binaların konumları, ışıklandırma gibi fiziki faktörler göz hastalıkları üzerinde etkisi vardır. Tüm bu önlemler dikkate alındığında göz hastalıkları en aza indirgenecektir.[174] Cevdet, özellikle İctihad dergisinde bu konuda epey yazılar yayımlamıştır.

d. Medeni Kanun

Medeni kanunun kabulü noktasında Cevdet, "kanunlarımız ve bilhassa teşkilatı esasiye kanununun temizlenmesi, imar, amâl/iş, istihsal'in bizim fikri ve medeni ekanim-i selasemiz olması gerektiğini" ifade eder.[175] Mehmed Şeref, İctihad'da yazdığı yazısında, hukukun 'ictimai' bir kurum olduğunu ancak Osmanlı'daki hukuk anlayışının 'ilahi' bir özellik taşıdığını dolayısıyla değişmesi gerektiğini dile getirmektedir. Batı'nın hukuk anlayışı hakkındaki görüşlerini ise şöyle açıklamaktadır:

> *Bugün Avrupai milletlerde Anglo Sakson, Germen, Latin milletlerinin hukuki telakkileri faide ve iktisada, kuvvet ve iktisada, müsavat ve hürriyete dayanır. Garp hukuku demek asri hukuk demektir ki, ondaki esas daima beşer cemiyetinin tekemmül ve refahıdır*.[176]

Abdullah Cevdet'in de yukarıda bahsedilen görüşlere katıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Cevdet, Medeni Kanunun hiçbir değişikliğe uğramadan olduğu gibi kabul edilmesi, devletin Avrupa'da kendisine yer bulma hususunda büyük destek olacağını düşünmektedir. Ancak Medeni Kanunun Osmanlı'ya gelmesi durumunda 'teaddüd-i zevcât'(bir erkeğin

---

[174] Abdullah Cevdet, "Âmâlığın Sebepleri ve Âmâlıktan Korunma Çareleri", *İctihad*, C. 26, S. 327, 1931, ss. 5531-5534.

[175] Abdullah Cevdet, "Dumlupınar-Gazi Mustafa Kemal Paşa", *İctihad*, C. 20, S. 170, 1924, s. 3431.

[176] Mehmed Şeref Aykut, "Asri Kanunlar Tedvin Edilirken", *İctihad*, C. 21, S. 196, 1926, ss. 3845-3847.

birden çok kadınla evli olması hali) ortadan kaldırılmalıdır. Aksi halde istenen sonuç elde edilemeyecektir.[177]

e. İktisat

Abdullah Cevdet'in önem verdiği diğer bir alan ise 'iktisat'tır. Bir devletin ayakta kalabilmesi, diğer devletler karşısında varlığını sürdürebilmesi için sağlam bir ekonomik yapıya sahip olması gerekmektedir. "Biz her defa söylüyoruz. Varlık mübareze yaşamak galip olmadır. Galebe için ise ilk şart dolu hazine, dolu kesedir"[178] sözünden onun konuya ait düşüncelerini tahmin etmek mümkündür. Cevdet, ekonomiyi canlandırmak adına halkı yerli malı tüketimine teşvik eden aydınlar arasında yer almaktadır. Bunun yanı sıra üretimde çiftçilere destek olunması; milli sanayinin geliştirilerek silah, top, tüfek, tren gibi aletlerin üretilmesi; yurt dışında banka şubeleri açılarak ihracatın canlandırılması gibi konular üzerinde de durmuştur.[179]

2. Yeni Laik ve Müeyyidesiz Ahlak

Osmanlı Devleti son döneminde yaşayan Abdullah Cevdet, yaşadığı dönem içinde batıcılık, materyalizm, pozitivizm, Darwinizm gibi akımların etkisiyle çeşitli fikirler ortaya koymuştur. Cevdet bu akımlardan sahip olduğu fikirlerle yeni bir ahlak anlayışı arayışına girmiştir. Çünkü Cevdet kaybedilen savaşların, ülkenin içinde bulunduğu bu kötü durumun başta ahlaki bozulmayla alakalı olduğunu düşünmekteydi. Bu noktada üç ayrı fikir ortaya çıkmaktadır:

1. Din olgusunu ilerleme önünde engel görenler bu nedenle dini arka plana atıp Batı'da meydana gelen her türlü gelişmeyi olduğu gibi almanın doğru olacağını savunanlar.

---

[177] Abdullah Cevdet, "Kanun-ı Medeni ve Adliye Vekilimiz", *İctihad*, C. 21, S. 205, 1926, ss. 3989-3941.
[178] Abdullah Cevdet, "Adana Ferdanın Mısırıdır", *İctihad*, C. 2, S. 24, 1327, s. 733.
[179] Abdullah Cevdet, "Mili İstiklal İçin Mücadeleden Sonra Mali İstiklal İçin Mücadele", *İctihad*, C. 25, S. 297, 1930, s. 5387.

2. Dini ilerleme önünde engel oluşturmadığını ve bu nedenle Batı'yı görmezden gelip Osmanlı'nın sahip olduğu her türlü değerin korunması gerektiğini savunanlar.
3. Batıda ortaya çıkan gelişmeleri takip ederek bunu Osmanlı toplumuna en uygun şekilde uyarlayıp almanın doğru olacağını savunanlar.[180]

Abdullah Cevdet bu görüşlerden Batıdaki gelişmelerin olduğu gibi alınması fikrini savunmaktadır.

Batıcı Osmanlı aydınları batılılaşmanın zorunluluğundan bahsederken İslam dinini engelleyici bir unsur olarak görmekten kaçınmadılar. Abdullah Cevdet'e göre, Osmanlı Devleti'nin tek kurtuluş yolu rotasını tam anlamıyla Batıya çevirmekten geçmektedir. Ancak Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllından beri sahip olduğu ve vazgeçemediği gelenekleri, görenekleri, adetleri buna engel olmaktadır. Bu amacı gerçekleştirmek bahsedilen geleneklerden, adetlerden sıyrılmak, din olgusunu geride tutmak ve yeni bir ahlak anlayışı oluşturmaktan geçmektedir. Teoride kolay gibi gözükse de pratikte aynı durumdan söz etmek mümkün değildir. Bu nedenle Cevdet ilk zamanlarında temkinli olmayı tercih etmiş ve batıcılık kavramını anlatmaya çalışırken din olgusunu göz ardı etmemiştir. Cevdet, Felix Isnardı'ın *Spiritualisme et Materialisme* eserini okuduktan sonra izlediği bu yoldan vazgeçerek dinden tamamen uzak bir ahlaki yapının varlığı üzerinde durmaya yönelmiştir. Eserde Abdullah Cevdet'in dikkatini çeken esas nokta, toplumsal gelişme konusunda ahlakın vazgeçilmez bir olgu olduğu ancak söz edilen ahlakın dinsel yapıdan ziyade bilimsel materyalizmle temellendirilmiş bir ahlak olması gerektiği üzerinedir. Bunu şu şekilde ifade edebiliriz: Din ve ahlak birbirinden bağımsızdır, birine diğerinin temeli olma özelliği yüklenmemelidir. Dinler, geçmiş dönemlerde fayda sağlamış olabilirler ancak değişen zamanla bu görüş de değişime uğramıştır. Bu doğrultuda Abdullah Cevdet, ahlakı dinden bağımsız bir hale getirmek gerektiğini savunmuş ve ahlak eğitimiyle ilgili olarak şunları söylemiştir: "Ahlakın en sağlamı odur ki cenneti-cehennemi insanın vicdanına koyar.

[180] Hanioğlu, agm, ss. 149-150.

Her türlü haydutluğu yapıp canlar yaktıktan sonra Kâbe'ye gitmek ve namaz kılmak ne yüksektir ne de metindir."[181]

Bu doğrultuda ahlak, dine değil akla dayalı olmalıdır. Öte yandan Cevdet, ahlak eğitimde vicdanı önemli bir araç olarak görmektedir. Vicdan, yapılan davranışların iyi ve kötü olduğuna karar veren, topluma iyilik yapmaya sevk eden, kötülük yapmaktan kaçınılması gerektiğini belirten, yapılması halinde huzur yapılmaması halinde rahatsız hissettiren bir yetidir. Nitekim Cevdet ahlakın temeline akıl ve vicdanı koymuş ve bu doğrultuda çalışmalarına yön vermiştir.

Milletler üzerinde büyük etkileri olan Sanayi İnkılâbı, Fransız İhtilali ve buna benzer diğer inkılâpların etkisi altında ortaya çıkan eşitlik, hak, özgürlük toplumların ulaşmayı hedeflediği kavramlardır. Ancak bu inkılâpların zor kullanılarak bastırılması, ulaşılmak istenen bu hedeflerin önüne adeta bir set çekmiştir. Öte yandan Spencer, Darwin, Malthus gibi bilim insanlarının ortaya koyduğu *en iyinin hayatta kalması*, *doğal ayıklanma* ve *nüfus teorisi* gibi hipotezler, eşitlik ve özgürlük yerine *güçlü olanın yanında yer almak* fikrini ortaya çıkarmıştır. Özellikle Darwin'in *doğal ayıklanmacı evrim teorisi* fikri ve onun sloganı haline gelen *yaşamak için mücadele* önemli bir yere sahiptir.[182]

Avrupa'da 19. yüzyılın son yarısında yaşanan gelişmeler Osmanlı Devleti'nde de etkilerini göstermiştir. Osmanlı aydınları, özellikle tıbbiye yoluyla ülkeye giriş yapan materyalist fikirlerden oldukça etkilenmiştir. Darwin ve doğal ayıklanmacı evrim anlayışı, başta Abdullah Cevdet olmak üzere aydınların dikkatini çekmiş ve kısa sürede batı yanlısı kesim tarafından benimsenmeye başlanan düşünce olmuştur. Doğal ayıklanmacı evrim düşüncesi, dinden tamamen bağımsız bir düşünce dünyası ortaya koymaktadır. Bunun altında yatan sebepler ise; evrenin oluşumundan ilk

---

[181] Muhammed Ali Yazıbaşı, "II. Meşrutiyet Dönemi Batıcılık Akımının Ahlak Anlayışının Değerlendirilmesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 1, 2014, s.124.

[182] Atila Doğan, *Sosyal Darwinizm ve Osmanlı Aydınları Üzerindeki Etkileri 1860-1916* (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 130716), ss. 41-61.

canlının meydana gelmesine ve insanın ortaya çıkmasından en medeni toplumların oluşmasına kadar olan süreci açıklama iddiasında bulunarak dini düşünceye karşı bir alternatif oluşturması ve son dönemde Osmanlı'nın en önemli sorunu olan geri kalmışlıktan kurtulmanın yollarını sunuyor olmasıdır.

Evrim düşüncesiyle tanışmak Osmanlı aydınları için adeta bir dönüm noktası olmuştur. Şu ana kadar gerek evrenle gerek toplumsal hayatla ilgili yapılan bütün yorumlar pozitif bilimlerin etkisi dışında yapıldığı için boş bir inanıştan ibaret olarak görülmüştür. Dolayısıyla evrim düşüncesi ile hem Doğu'nun hem de Batı'nın geleneksel düşünce yapısından köklü bir değişime gidilmiştir.[183] 19. yüzyıldan önce ileri sürülen görüşlerin yanlışlığını ortaya koymaya çalışan Rıza Tevfik hukuk ve devletin kaynağıyla ilgili şunları kaleme almıştır:

> *"Platon'dan Aristo'ya tutunuz da Volter'e ve Rousseau'ya kadar her feylesof bu meseleye dair bir fikr-i beyan etmişti. İşte coğrafya, etnografya, tarih ve hele seyahatnameler bundan bir iki asır evvel gayet kıymetsiz ve önemsiz bir halde bulunduğu gibi bu şuabât-ı ilmiyeden bir kaçı da esasen henüz doğmamış olduğundan bit-tabi menşei hükümet ve hukuk mesele-i mühimmesinde hükemanın fikri zanniyat-ı şahsiye dairesini geçememiştir."*[184]

Rıza Tevfik, eski çağlardan içinde bulundukları döneme kadar olan süreçte yapılan çalışmaların bilim temelli olmadığına aksine düşünürlerin şahsi fikirleri üzerinden yapıldığına, ancak bundan sonra yapılacak olan çalışmaların pozitif bilimler taban alınarak yapılması gerektiğine değinmiştir. Evrim düşüncesiyle bozulan toplumsal yapının yerine yeni bir toplum tasarısı amaçlanmıştır. Amaçlanan yeni toplum tasarısında ahlak önemli bir yere sahiptir. Ancak 19. yüzyılda geniş çevrelerce kabul edilen biyolojik materyalizm anlayışı ile din zıt düşmektedir. Dolayısıyla bu durum

---

[183]Atila Doğan, "Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Yeni Etik Arayışları" www.etiksempozyumu.sakarya.edu.tr, t.y., ss. 397-398.

[184] Rıza Tevfik, "Hukuk-u Esasiyeye Medhal", *Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, C.1 S. 4, 1326, ss. 539-540.

ahlakın ne olacağı sorusunu doğurmuştur. Cevdet'in kendisinden fazlaca etkilendiği Isnard'a göre;

"Din ve ahlak yekdiğerlerinden bağımsız şeylerdir. Din ahlakın temeli değildir… Dinler umumilik çağlarında, çok eskilerde yararlı olabilmiştir. Fakat hiçbir müspet ve doğal temele dayanmadıkları için insanlar eğitim gördükçe gelecekte kaybolup gideceklerdir. Çok söylenilen 'bize din gerekli' halk deyişinin yerine biz diyoruz ki, moral ahlak gereklidir… Bilimsel maddecilik geleceğin felsefesidir. Zira bu sağlam moralin ve gerçek ilkelerin tanınmasını sağlayan felsefedir. Deneysel bilimler, akla dayanmayan tüm doktrinlerin yerine geçmeye adaydır… "[185]

Abdullah Cevdet ve diğer batıcı düşünürlere göre biyolojik materyalizm felsefe halini almalıdır. Mevcut düzen ve bu düzende yer alan her şey bu anlayışa göre tekrar gözden geçirilmelidir. Ahlak da bunların başında gelmektedir. Ancak bu yeni görüşün ahlak üzerine söylediği şeyler, dinine sıkıca bağlı olan Osmanlı toplumunda elbette hoş karşılanmayacaktır. Alman düşünür Büchner tarafından yazılan *Madde ve Kuvvet* adlı eserde bu konuyla ilgili görüşlere yer verilmiştir:

"Peki, ahlak ne olacak? Eğer ulvi ve tabiatüstü bir kuvvet yoksa eğer semada herkesi muhakeme edecek ve herkesin liyakatine göre mükâfat ve mücazat verecek bir Allah yoksa uhrevi bir hayat mevcut değilse o zaman faziletin ve fezaatın [reziletin] manaları nasıl anlaşılabilir? Eğer böyle körü körüne hareket edecek olursak, siyasi, içtimai her türlü intizamlar bozulacak, menfaat esasları üzerine kurulan bir takım cemiyetler fenaya doğru gidecektir.

İşte ahlak âlimlerinin bütün itirazlarının hülasası budur. Biz bu kabil sorulara hiçbir zaman cevap verme mecburiyetinde bulunmuyoruz. Çünkü bu mesele bizim meselemizin haricindedir. Biz yalnız kâinatın bir takım hakikatlerini söyledik. Burada her şeyin tabii kanunlar etkisi altında husule gelmekte olduğunu gösterdik. Eşyanın silsilesini izah ettik. Eğer fikirlerimiz doğru ise, neticesi ne olursa olsun kabul etmek lazımdır. Çünkü herkesin tasdik etmesi gereken bir şey varsa o da hakikatin her türlü fayda ve ahlak

[185] Felix Isnard, *Spiritualisme et Materialisme*, Paris, 1879, s. 154; Hanioğlu, *Abdullah Cevdet*, s. 13.

esaslarının fevkinde olduğunu bilmek ve neticesinin iyi veya kötü olacağını nazar-ı dikkate almayarak buna kanaat etmektir."[186]

Yukarıda ahlak âlimlerinin, materyalizmin fikrinin benimsenmesiyle doğabilecek sorunlara yönelik rahatsızlığından bahsedilmiştir. Ancak yazara göre önemli olan hakikattir ve hakikat hangi yolla sağlanıyorsa o yol kabul edilmeli ve benimsenmelidir. Buna göre zamanında topluma pek çok fayda sağlayan din artık 19. yüzyılda bilimin gelişmesiyle eski gücünü kaybetmiştir. Eskiden evrende var olan her şeyin -buna insanın oluşumu da dâhil- açıklanmasında din kaynak alınırken, pozitif bilimlerin ortaya çıkmasıyla bu durum değişiklik göstermiştir. Bilhassa biyolojinin gelişmesiyle insanla ilgili çalışmalara ağırlık verilerek sonunda insanın diğer canlı sınıfının evrim geçirmiş hali olduğu kanaati ortaya çıkmıştır.

İnsan ve insan dışındaki diğer canlılar özellikleri itibariyle aynı olmakla beraber temel fark bu özelliklerin kademeleriyle alakalıdır. Bu gibi yaklaşımlar nedeniyle ahlak kavramıyla ilgili değişiklikler gün yüzüne çıkmıştır. Baha Tevfik, Aristoteles'in rasyonel ahlak anlayışı ve Gazali'nin tasavvufi ahlak anlayışı olarak ahlakı iki gruba ayırmıştır. Ancak Tevfik'e göre bu görüşler eksiktir. Bu nedenle kökü fizyolojiye dayanan psikolojik araştırmaların ahlaki davranışları araştırma konusunda daha etkili olacağını düşünmektedir.[187] Materyalist bir aydın olan Suphi Edhem'e göre "ahlak doğal bir olaydır ve bilimsel yollarla incelendiğinde biyolojik bir kavramdır" ve Aristoteles'ten beri ahlaka bu şekilde bakılmamasını da yanlış bulmaktadır.[188] Ancak pozitif bilimleri temel alan Sosyal Darwinist ahlak anlayışının Osmanlı toplumuna nasıl uygulanacağı kafaları karıştıran bir durumdur. Sosyal Darwinist ahlak anlayışında Darwin'in doğal ayıklanmacı evrim teorisine göre, bütün canlıların hayatlarına devam edebilmek için hem kendi türleriyle hem de doğanın acımasız şartlarıyla başa çıkması gerekmektedir. Bu zor şartlarda yetenekleri sayesinde hayatta kalanlar yaşamlarını sürdürmeye devam etmektedir. Yetenekler bir sonraki

---

[186] Büchner, age, s. 669.
[187] Ülken, age, s. 238.
[188] Suphi Ethem, *Muhasebeler*, İstanbul: Kader Matbaası, 1917, ss. 8-9.

kuşağa da aktarılabilmektedir ve bu sayede evrimleşme devam etmektedir. Evrimleşme eyleminin neticesinde insan topluluklarının ortaya çıkması ve nüfusta görülen artışla birlikte iktisadi, ailevi, bedii, felsefi, ahlaki, hukuki, siyasi yapılar meydana çıkmıştır.[189] Görüldüğü üzere ahlak, felsefe ile hukuk arasında bulunmaktadır. Yapılacak olan bir eylem veya hareket, düşüncenin neticesi olarak meydana gelmekte ve bu eylemlerin süreklilik kazanarak bir adet halini alması ise ahlakı oluşturmaktadır. Ahlaki davranışların nesilden nesile aktarılması ise hukukun ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Doğal ayıklanmacı evrim teorisine göre tüm canlıların tek amacı hayatta kalmak, yaşamlarını devam ettirmektir. Bu amaç doğrultusunda ne gerekiyorsa o yapılmalıdır. Abdullah Cevdet konuyla ilgili olarak şunları dile getirmiştir:

> *"Şark kafasının söylediği yanlış değildir. Fakat bize doğru olan değil, müfid olan lazımdır. Bence müfid olan ve muhyi, insanı hayat mübarezesi meydanında azm-ü iradetle silahlandıran her şey, her yalan, her sahte, her saçma… Mahz-ı hakikattir. Çünkü hayatta en büyük hakikat, hayat kavgasıdır…"*[190]

Abdullah Cevdet ile benzer fikirlere sahip olan Rıza Tevfik, "ahlakın toplumun sahip olduğu bütün vasıflar ve kabiliyetler demek olduğunu ve bunların 'iyi' ve 'kötü' olarak ele almadığını, toplumun devamlılığını sağlayıp sağlamadığı açısından" değerlendirdiğini belirtmektedir.[191]

Sosyal Darwinist etik anlayışı pek çok düşünceyi bünyesinde barındırmaktadır. Bir yandan ilkel insanın vahşi olmasını hayvandan evrimleşmesine bağlarken öte yandan hayvanlardaki toplumsal hayatı ahlaka dayanak olarak göstermektedir. Toplumsal hayatta evrimselleşmenin

---

[189] Ziya Gökalp, "Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler", *Genç Kalemler*, C. 2, S.8, 1327, ss. 138-141.

[190] Abdullah Cevdet, "İran Nereye Gidiyorsun?", *İctihad*, C. 5, S. 106, 1330, s. 106.

[191] Rıza Tevfik, "Ahlakın Nüfusa Tesiri", *Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, C.1, S. 2, 1324, s. 236.

olduğuna dair önemli kanıtlardan biri toplumların gelişmişlik ve eğitim seviyelerine göre ahlaki yapılarının farklılık göstermesidir. Bu sebeple kesin anlamda ahlaki değerin varlığından söz etmek mümkün değildir. Bu bağlamda Cevdet, Türk toplumundaki misafirperverlik anlayışını eleştirerek, bunun göçebelere ait olduğunu belirtmiştir. Evrimci düşünce anlayışını savunan Osmanlı aydınları bir yandan ahlakın göreceli bir kavram olduğunu belirtmiş diğer taraftan genel kabul gören ahlaki değerleri, gelişmiş toplumlara ait ahlaki değerler olarak kabul etmiş ve Osmanlı'daki ahlaki çöküntünün varlığından şikâyet etmiştirler.[192]

Evrimleşme sürecinin diğer aşamasını oluşturan kalıtım ile ahlak arasında da bağlantı kurulmuştur. Kalıtım yoluyla ahlak, nesilden nesile aktarılabilmektedir. Bedi Nuri bu konuda, "anne-babanın ahlaki karakterinin kalıtımla aktarımının maddi özelliklerinin aktarımından farklı olarak tamamen aynı değil tohum halinde çocuğa aktarıldığını ve daha sonra yavaş yavaş geliştiğini" belirtmektedir.[193] Abdullah Cevdet de ahlakın kalıtımla alakalı olduğunu düşünmektedir ve ahlakı *seciyenin evladı* olarak görmektedir. Cevdet'in bu konuyla ilgili fikirleri şu şekildedir:

> *"Seciye, bugün psikoloji ulemasının hissiyat namını verdikleri anasırın nisbet-i muhtelifede terkibiyle müteşekkildir. Hissiyatın en mühim rol icra edenleri meyanında ezcümle şunları beyan etmek lazımdır: Sebat, azim, enerji, zapt-ı nefiste iktidar… Suret-i umumiyede akvamın şevk ve azameti en ziyade seviye-i ahlakiyelerine tabidir. Akıl ve terbiye ile az da olsa değişebilir. Seciyenin sıfatı talim ve terbiye ile hiç değiştirilemez. Zekânın keşfiyatı bir milletten diğerine geçebilir, nakledilebilir. Seciyenin sıfatı intikal edemez."*[194]

Abdullah Cevdet toplumların gelişmesini, ilerlemesini toplumun ahlaki seviyesine bağlamaktadır. Ahlakın ise seciye (huy) ile bağlantılı olduğunu düşünmektedir. Seciyeler, kalıtım yoluyla çocuğa geçeceği için, anne ve babanın iyi bir soya sahip olması gerektiğini vurgulamıştır. Ancak

---

[192] Ahmed Şuayb, "Avamil-i İctimaiyye III", *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiyye Mecmuası*, C. 2, S. 7, 1325, ss. 289-315.
[193] Bedi Nuri, "Kanun-u Veraset", Şehbal, S. 18, 1325, s. 348.
[194] Abdullah Cevdet, "Ruhul Akvam: Fasıl 3", *İctihad*, C. 2, S. 4, 1907, ss. 272-273.

Cevdet'in *iyi bir soya sahip olma* fikri aşağıda belirtilecek olan sözleriyle birleştirilince bazı kesim tarafından oldukça konuşulan *damızlık adam* sorununun ortaya çıkmasına neden olacaktır.

> *"Hayvanları mesela at cinsini çoğaltmak ve ıslah etmek için az çok tedbirler alınır, talimnameler tertip edilir, memurlar vazifeli kılınır olduğu halde, 'insan cinsini çoğaltma ve ıslah' başlığıyla kaleme alınacak bir makalenin bile okunmaya tenezzül edilmeyecek bir çirkinlik addolunacağı muhakkaktır. Mahsuldar fakat oturanı olmayan arazimizin canlanması ve iskânı bizim öncelikli ve mukaddes fetihlerimizi teşkil etsin. Rumeli vilayetlerinden binlerce memur geldi. Bunlara kanunen işinden ayrılmış nazarıyla bakılamaz. Bunlar kimsenin mesul olmadığı veyahut herkesin mesul olduğu bir felaket yüzünden işlerinden ayrıldılar. Bunlara hükümet uzun süre maaş vermeye mütehammil değildir…*
>
> *Eğitim öğretim süresi üç-dört aydan ibaret bir mektep tesis olunsun. Bu memurların bu mektebe devam etmeleri tesis olunsun. Bu zamanda bir köylüce bilinmesi lazım ve köylüye anlatılması kabil olan günlük bilgiler öğretilsin…"*[195]

Cevdet, iyi niyet ve ülkeye yararlı olmak adına belirtmiş olduğu bu fikrinin yanlış anlaşıldığını veya çarptırıldığını ileri sürerek, Akşam gazetesine bu konuyla ilgili fikirlerini şu şekilde beyan etmiştir:

> *"Son Telgraf'ın benden aldığı seyahatime ait bazı beyanatım arasında memleketin müthiş nüfus boşluğu hakkında Türkleşmek şartıyla kaydını sarihan ve katiyen koyduktan sonra, Almanya ve İtalya gibi her sene bir milyona yakın artan memleketlerin muhacirat akınını istediğimiz nisbetde Anadolu'nun boş olan ve hazineler vermek için bazular ve ilm u sanat bekleyen toprakları üzerine açabiliriz mealinde bir mütalaa dermeyan etmiştim. Yekpare olan bu ifadem hiç mana ve mahiyeti olmadığı halde 'Reis-i Cumhur Tarafından Kabul Edilen Abdullah Cevdet Bey'in Damızlık İnsan Celbi Hakkındaki Fikri' sername-i garibi altına alınmıştır."*[196]

---

[195] Abdullah Cevdet, "Köylerimiz İçin", *İctihad*, C. 4, S. 63, 1329, s. 1364.

[196] Abdullah Cevdet, *İçtihad'ın İçtihadı*, haz. Mustafa Gündüz, Ankara: Lotus Yayınevi, 2008, ss. 50-51.

Günümüze kadar devam eden Cevdet'in *damızlık fikri* tartışmasına aslında kendisi o yıllarda gereken cevabı vermiştir. Ancak fikirleri neticesiyle toplum nazarında *dinsiz* olarak görülmesi, onun gerçekten böyle hoş olmayan bir fikri ortaya atabileceği sonucunu doğurmuştur.

Sonuç olarak, Avrupa'da ortaya çıkan materyalist düşünce akımının, 19. yüzyılın ortalarına doğru tıbbiyede yayılmasıyla dini ve geleneksel düşünce yapısından kopuşun ilk adımları atılmıştır. Bu yeni fikirler başlarda sadece tıbbiyeliler arasında yayılmış olsa da II. Meşrutiyet'in getirdiği özgür düşünce ortamıyla gazete ve dergilerde de kendine yer bulmuştur. Biyolojik materyalizm akımından etkilenen Batıcı Osmanlı aydınları pek çok konuda olduğu gibi ahlak konusunda da bu akıma başvurmuştur. Batıcı Osmanlı aydınlarından olan Abdullah Cevdet, Osmanlı toplumundaki ahlaki yapının bozulduğunu bu nedenle dini değil akla dayanan, insanı ön planda tutan, laik bir ahlak sisteminin topluma kazandırılması gerektiğini her fırsatta vurgulamıştır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, kurulduğu yıldan itibaren hızlı bir ilerleme göstererek kısa sayılacak bir süre içinde büyük bir imparatorluk halini almıştır. Asya, Afrika ve Avrupa'da pek çok ülkeyi hükmü altına alarak Batı devletleri karşısında söz sahibi konuma gelmiştir. Ancak sahip olunan bu kuvvetin korunamaması zamanla merkezi otoritenin sarsılması, savaşların uzun sürmesi nedeniyle halktan alınan vergilerde artışa gidilmesi, rüşvet ve adam kayırma gibi durumların ortaya çıkması, taht kavgalarının baş göstermesi, ekonomik sıkıntıların artışı, Yeniçeri ocağında anlaşmazlıkların gün yüzüne çıkması, eğitim sisteminde bozulmaların meydana gelmesi, Batı'da ortaya çıkan bilim ve teknolojik gelişmelerin gerisinde kalınması, ahlaki değerlerin bozulması gibi sonuçların doğmasına neden olmuştur. Buna karşılık Batı'da coğrafi keşifler, reform ve rönesans akımları ortaya çıkmış, bilimsel ve teknolojik çalışmalara verilen önem artmış, akıl temel yol gösterici olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla Batı dünyası yükselişe geçerken Osmanlı Devleti güç kaybetmeye başlamıştır. Öte yandan Fransız İhtilali ile ortaya çıkan milliyetçilik akımının, Osmanlı'nın zedelenmesindeki etkisi de söz konusudur.

Osmanlı Devleti'ni yeniden canlandırma, eski gücüne kavuşturma konusunda pek çok çalışma yapılmış ve günün akımlarından faydalanılmak istenmiştir. Tanzimat dönemi bu çalışmaların ağırlık kazandığı dönemdir. Bu dönemde Batılı tarzda ordu kurulmuş, eğitim için Avrupa'ya öğrenciler gönderilmiş, ekonominin canlanması için yerli malına teşvik artmış, kılık ve kıyafet hususunda Avrupai bir tarz benimsenmiştir. Siyasi alanda da çeşitli ıslahatlara gidilerek şeyhülislama verilen yetkilere kısıtlama getirilmiş, divan yerini bakanlıklara bırakmış ve padişahın yetkileri kanunlarla sınırlandırılmıştır. Ancak sağlam bir temele dayanmadan yapılan bu ıslahat çalışmaları beklenen ve istenen sonucu verememiştir.

Osmanlı Devleti'nin bu döneminde ortaya çıkan önemli ıslahat çalışmalarından biri şüphesiz ki 'Batıcılık' akımı kapsamında yapılan çalışmalar olmuştur. Batıcılara göre Osmanlı, Batı dünyasının üstünlüğünü

kabul etmeli ve çöküşten kurtulmak için adımlarını Batı'ya uygun bir şekilde atmalıdır. Bu doğrultuda kimi aydınlar Batı'ya yönelmenin yanlış olacağını savunurken, kimi aydınlar da Batı'nın maddi değerlerinin alınmasının uygun olacağını savunmuştur. Abdullah Cevdet ise bütünüyle Batı'ya yönelmenin doğru olacağını ve kurtuluşun bu yoldan geçtiğini savunmuştur. Cevdet'e göre devletin gerilemesine neden olan siyasal, kültürel, toplumsal, mali, eğitim ve askeri alanlarda Batı merkezli değişimlere gidilmelidir. Değişimin olması gereken diğer bir alan ise 'ahlak'tır.

Ahlak, bir devletin, bir toplumun varlığını sürdürebilmesi için gerekli olan yapı taşlarından biridir. Ahlak sistemi bozulmuş bir devletin diğer organlarının da zarara uğraması kaçınılmazdır. Osmanlı Devleti'nin otoritesinin sarsılmasının arkasında yatan temel nedenler arasında *ahlak* da yer alır. Ahlakın bozulması, toplumsal ve siyasal yozlaşmaları beraberinde getirmiş, toplum düzeni sarsılmaya başlamıştır. Dolayısıyla Cevdet'e göre, devleti, içinde bulunduğu durumdan kurtarmak için öncelikli olarak ahlak sisteminde yeniliğe gidilmeli ve günün koşullarına hizmet edebilecek ahlaki değerler sunulmalıdır. Atılacak ilk adım, ahlak ile dini birbirinden ayırmak olmalıdır. Dinler geçmiş dönemlerde milletler üzerinde faydalı olmuş ancak modern dünyanın koşullarına karşılık verememiştir. Dolayısıyla dinler için tarihin sonu benzetmesini yapmak yanlış olmayacaktır.

Yeni bir ahlak düzeni oluşturma sırasında da birbirinden farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Devletin gelenek ve göreneklerini korumayı amaçlayanlar ahlakın yeniden dini veriler üzerine kurulmasını önerirken; Batı dünyasını örnek alan aydınlar ise, akla dayanan, pedagojik bir ahlak düzeninin yararlı olacağını savunmuştur. Abdullah Cevdet, ahlak ve dinin birbirinden bağımsız değerler olduğunu, ahlakın var olmak için dine herhangi bir ihtiyaç olmadığını savunan aydınlar arasında yer alır. Buna göre Cevdet açısından ahlakı sadece dinle sınırlandırmak yanlış veya eksik sonuçların doğmasına neden olur. Dindar birinin ahlaka aykırı bir davranışta bulunması veya ahlaklı birinin ibadetlerini yerine getirmemesi kavramlar arasında çelişkiye

yol açabilir. Bu durumda yapılması hedeflenen yenilikler sonuçsuz kalacaktır.

Aynı şekilde Cevdet açısından ahlak bu denli önemli bir değerken, topluma aşılanması sırasında da gereken özen gösterilmesi gereken bir kavramdır. Bu nedenle ahlak eğitimi küçük yaşlardan itibaren verilmeli ve okullarda ders olarak okutulmaktan ziyade ulaşılması gereken bir hedef olarak gözetilmelidir. Ahlak kavramı ile ilgili olan vicdan kavramı da bu noktada ihmal edilmemelidir. Vicdan, yapılan davranışların iyi ve kötü olduğu yönünde karar veren, yanlış olandan sakınıp doğru olana yönelmeyi sağlayan bir değerdir.

Değişen ve gelişen dünyaya ayak uydurmak için pek çok sistemde değişikliğe gidilmiştir. Ahlak da bunların başında gelir. Buradan hareketle Cevdet, dini verilere dayanan ahlak yapısının toplumların gelişmesiyle işlevini kaybetmiş olduğunu ve modern dünyada kendisine yer bulamadığını düşünmüştür. Ahlaka sahip olmayan bir toplum, varlığını devam ettiremeyeceği için yeni bir ahlaki sistemin kurulması kaçınılmazdır. Bu bağlamda Abdullah Cevdet'e göre, dini verilerden arınmış, aklı merkeze alan, laik, hümanist ve materyalist bir ahlak sistemi kurulmalıdır.

KAYNAKÇA

AKGÜN, Mehmet. *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, Ankara: Kültür ve Turizm Yayınları, 1988.

AKYÜZ, Kami Ali."Maarif Derdi", *İctihad*, C. 4, S. 87, (1329), s. 1934.

AYKUT, Mehmet Şeref. "Asri Kanunlar Tedvin Edilirken", *İctihad*, C. 21, S. 196, (1926), ss. 3845-3847.

"Bahailik", *Türkiye Bahaî Toplumu Resmi Web Sitesi*, http://www.bahaitr.org/index.php/tr/, (Erişim: 27.09.2017).

BEHÇET, Osman. *Mevlana Celaleddin Rumi*, Konya: Rumi Yayınları, 2007.

BEKİRYAZICI, Eyüp. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Felsefe Üzerine Bir Değerlendirme", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, S. 19, (2003), www.e-dergi.atauni.edu.tr, (Erişim: 20.10.2017).

BEYTUR, Midhat Bahari. *Mesnevi Gözüyle Mevlana*, İstanbul: Sulhi Guran Matbaası, 1965.

BÜCHNER, Ludwig Louis. *Madde ve Kuvvet*, çev. Baha Tevfik, Ahmet Nebil, Konya: Çizgi Kitabevi, 2012.

CENNETOĞLU, Sadık. *Ömer Hayyam Büyük Türk Şairi ve Filozofu*, İstanbul: Tuba Matbaası, 1989.

CEVDET, Abdullah. *İki Emel*, Kahire: Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Matbaası, 1316.

CEVDET, Abdullah. "Şime-i Muhabbet: Celal Nuri Bey'in Geçen Nüshadaki Makalesine Cevap", *İctihad*, C. 4, S. 89, (1329).

CEVDET, Abdullah. "Tahkikat-ı İlmiyye", *İctihad*, C. 1, S. 1, (1904), s. 16.

CEVDET, Abdullah. "Omer Khayyam ve Fitzgerald", *İctihad*, C. 25, S. 295, (1930,) s. 5367.

CEVDET, Abdullah. "Havadis: Padişah-ı Maarifperver Hazretlerine", *Osmanlı Gazetesi*, S. 46, (1327).

CEVDET, Abdullah. “Fünun ve Felsefe”, Cenevre, 1897.

CEVDET, Abdullah. “ Dumlupınar- Gazi Mustafa Kemal Paşa”, *İctihad*, C. 20, S. 170, (1924), s. 3431.

CEVDET, Abdullah. “Kanun-ı Medeni ve Adliye Vekilimiz”, *İctihad*, C. 21, S. 205, (1926), ss. 3989-3991.

CEVDET, Abdullah. “Rahip Jean Meslier”, *İctihad*, C. 5, S. 127, (1330), s. 468.

CEVDET, Abdullah. “İctihad”, *İctihad*, C. 1, S. 1, (1904), s. 1.

CEVDET, Abdullah. “Milli İstiklal İçin Mücadeleden Sonra Mali İstiklal İçin Mücadele”, *İctihad*, C. 25, S. 297, (1930), s. 5387.

CEVDET, Abdullah. “Adana Ferdanın Mısırıdır”, *İctihad*, C. 2, S. 24, (1327), s. 733.

CEVDET, Abdullah. “Kastamonu’da Kurun-ı Vasati”, *İctihad*, C. 4, S. 58, (1329), ss. 1273-1274.

CEVDET, Abdullah. “İctimai Sütun: Din ü Terbiye-i Vicdaniye”, *İctihad*, C. 21, S. 197, (1926), s. 3862.

CEVDET, Abdullah. “Tanrı’ya İlk Defa Türkçe Söyleyen Adam”, *İctihad*, C. 21, S. 202, (1926), s. 3941.

CEVDET, Abdullah. “L’esclavage des Musulmanes”, *İctihad*, C. 1, S. 1, (1904), s. 7.

CEVDET, Abdullah. “Anglo Sakson Âleminde Kadın ve Ailede Terbiye”, *İctihad*, C. 21, S. 188, (1925), s. 3722.

CEVDET, Abdullah. *Fünun ve Felsefe ve Felsefe Sanihaları*, yay. haz. Nevzat H. Yanık, Ali Utku, Konya: Çizgi Kitabevi, 2009.

CEVDET, Abdullah. “Mezheb-i Bahaullah Din-i Umem”, *İctihad*, C. 14, S. 144, (1922), s. 3015-3016.

CEVDET, Abdullah. “Tevhid-i Efkâr ve Seblürreşad’dan Sual”, *İctihad*, C. 20, S. 173, (1925), ss. 3488-3489.

CEVDET, Abdullah. *Hadd-ı Tedip: Ahmet Rıza Bey'e Açık Mektup*, İstanbul: Matbaa-i İctihad, 1912, s. 65.

CEVDET, Abdullah. "Felsefe Sanihaları", *İctihad*, C. 3, S. 46, (1328), s. 1087.

CEVDET, Abdullah. "Mutmain Değilim", *İctihad*, C. 4, S. 52, (1328), s. 1175-1177.

CEVDET, Abdullah. "Şehzade Mecit Efendi Hazretleriyle Mülakat", *İctihad*, C 4, S. 57, (1329), s. 1257.

CEVDET, Abdullah. "Talim ve Terbiyede Nüfuz ve Disiplin", *İctihad*, C. 24, S. 266, (1929), s. 5112.

CEVDET, Abdullah. "İtalya'ya Müteallik Bazı Vesaik", *İctihad*, C. 3, S. 34, (1327), s. 888.

CEVDET, Abdullah. "İctimai Sütun: Anglo Sakson Ailesinde Ana", *İctihad*, C. 21, S. 190, (1925), s.3754.

CEVDET, Abdullah. "İctimai Sütun: Anglo Sakson Âlemi Mektepte Terbiye", *İctihad*, C. 21, S. 203, (1926), s. 3979.

CEVDET, Abdullah. "Terbiye-i Ahlakiye", *İctihad*, C. 21, S. 209, (1926).

CEVDET, Abdullah. "Anglo Sakson Mekteplerinde Terbiye", *İctihad*, C. 21, S. 204, (1926).

CEVDET, Abdullah. "Kıvam-ı Akvam", *İctihad*, C. 4, S. 90, (1339), s. 2016.

CEVDET, Abdullah. "Latin Harfleri Hakkında", *İctihad*, C. 21, S. 204, 1926, s. 3973.

CEVDET, Abdullah. "Âmâlığın Sebepleri ve Âmâlıktan Korunma Çareleri", *İctihad*, C. 26, S. 327, (1931), ss. 5531-5534.

CEVDET, Abdullah. "İran Nereye Gidiyorsun?", *İctihad*, C. 5, S. 106, (1330).

CEVDET, Abdullah. "Ruhul Akvam: Fasıl 3", *İctihad*, C. 2, S. 4, 1907, ss. 273-274.

CEVDET, Abdullah. "Köylerimiz İçin", *İctihad*, C. 4, S. 63, (1329), s. 1364.

CEVDET, Abdullah. *İçtihad'ın İçtihadı*, haz. Mustafa Gündüz, Ankara: Lotus Yayınevi, 2008.

CEVİZCİ, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.

ÇAPKU, Ahmet. "Abdullah Cevdet Düşüncesinde Hümanist Tavır", *Felsefi* Düşün *Dergisi*, S. 9, Ekim 2017.

ÇAPKU, Ahmet. "Batıcılık Düşüncesi Çerçevesinde Abdullah Cevdet'te Din-Bilim-Felsefe İlişkisi", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, S. 24, Ekim (2013).

ÇEBİ, İsmail. *Dr. Abdullah Cevdet Düşüncesinde Madde Anlayışı* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 257986).

DEMİR, Osman. "Abdullah Cevdet'te Din Algısı", *İnsan ve Toplum Dergisi*, C. 1, S. 2, 2001, http://insanvetoplum.org/arama?author=osmandemir, Erişim: 12.06.2017, s. 11.

DOĞAN, Atila. *Sosyal Darwinizm ve Osmanlı Aydınları Üzerindeki Etkileri (1860-1916)* (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 130716) ss. 41-61.

DOĞAN, Atila. *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.

DOĞAN, Atila. "Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Yeni Etik Arayışları", www.etiksempozyumu.sakarya.edu.tr/etik/4.2/2Atilla%20Dogan.pdf.

DOĞAN, Cem. "Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Kültürel Değişme Platformu Olarak Batılılaşma: Doktor Abdullah Cevdet ve İctihad Dergisi", *Memleket Siyaset Yönetim*, C. 7, S. 18, 2012, http://uvt.ulakbilim.gov.tr/uvt/index, Erişim: 29.10.2017.

DOĞAN, Recai. "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenilenme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S. 37, 1997.

ERDEM, Hüsamettin. *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*, Konya: Sebat Ofset Matbaacılık, 1996.

ERTUĞRUL, İsmail Fenni. *Lügatçe-i Felsefe*, yay. haz. Recep Alpyağıl, Konya: Çizgi Kitabevi, 2015.

ETHEM, Suphi. *Muhasebeler*, İstanbul: Kader Matbaası, 1917.

FORTNA, Benjamin. *Osmanlı İmparatorluğu Son Dönemde İslam, Devlet ve Eğitim*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

FİLİBELİ, Ahmet Hilmi. *Akıl ve Bilim Huzurunda Materyalizm Dalalet Mesleği*, haz. Erdoğan Erbay, Ali Utku, Konya: Çizgi Kitabevi, 2012.

GÖKALP, Ziya. *Türk Ahlakı*, sad. Yalçın Toker, İstanbul: Toker Yayınları, 2012.

GÖKALP, Ziya. "Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler", *Genç Kalemler*, C. 2, S. 8, (1327), ss. 138-141.

GÖKBERK, Macit. *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1985.

GUYAU, Jean Marie. "Bir Ahlakın İcmali", çev. Abdullah Cevdet, *İctihad*, C. 24, S. 269, (1929), ss. 5136-5162.

GUYAU, Jean Marie. "Bir Ahlakın İcmali", çev. Abdullah Cevdet, *İctihad*, C. 24, S. 270, (1929), ss. 5136-5162.

GUYAU, Jean Marie. "Bir Ahlakın İcmali", çev. Abdullah Cevdet, *İctihad*, C. 24, S. 271, (1929), ss. 5136-5162.

GUYAU, Jean Marie. "Bir Ahlakın İcmali", çev. Abdullah Cevdet, *İctihad*, C. 24, S. 272, (1929), ss. 5136-5162.

GUYAU, Jean Marie. "Esquisse D'une Morule Sans Obligation in Sanction", çev. Abdullah Cevdet, *İctihad*, C. 24, S. 268, (1929), s. 5128.

GÜNDÜZ, Mustafa. *Osmanlı Eğitim Mirası*, Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2014.

GÜNDÜZ, Mustafa. "Abdullah Cevdet'in Eğitim Görüşleri ve İctihad Dergisinde Bazı Eğitim Sorunları", *Milli Eğitim Dergisi*, S. 176, (2007), ss. 153-154.

HALİFAT, Sahban. "Ebul Ala el-Maarri", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 10, 1994, ss. 287-291.

HANİOĞLU, Şükrü. "Türkçülük", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, 2012, ss. 551-552.

HANİOĞLU, Şükrü. "Batılılaşma", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 5, 1992.

HANİOĞLU, Şükrü. *Bir Siyasal düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981.

HANİOĞLU, Şükrü. "II. Meşrutiyet Dönemi Garpçıları: Yeni Bir Ethic Yaratma Fikri", *Türkiye Günlüğü*, S. 2, Mayıs 1989, http://www.turkiyegunlugu.com.tr, Erişim: 29.11.2017.

HANİOĞLU, Şükrü. "Din yok Milliyet Var ile Vecibesiz ve Müeyyidesiz Bir Ahlak Arasında", *Sabah Gazetesi* 21.11.2010, https://www.sabah.com.tr/yazarlar/hanioglu/2010/11/21/din_yok_milliyet_var_ile_vecibesiz_ve_mueyyidesiz_bir_ahlk_arasinda, Erişim: 15.10.2017.

"HÜMANİZM", *Meydan Larousse Ansiklopedisi*, C. 7.

IŞIN, Ekrem. "Osmanlı Materyalizmi", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 368.

İLERİ, Celal Nuri. "Abdullah Cevdet'e Dair", *İctihad*, C. 28, S. 358, (1932), s. 5892.

İNALCIK, Halil. *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2016.

KADIOĞLU, Muhsin. "Hümanizm", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, S. 23, 1991, http://www.journals.istanbul.edu.tr/iusoskon/article/wiev/1023006711/1023006233, Erişim: 18.02.2018, s. 157.

KARA, İsmail. *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler I*, İstanbul: Risale Yayınları, 1987.

KARABÖCEK, Can. "Türk Düşüncesinde Büchner Etkisi Ya Da Felsefenin Sefaleti", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, S. 22, 2012.

LE BON, Gustave. "Ahadın Modern Rolleri", çev. Abdullah Cevdet, *İctihad*, C. 27, S. 342, (1932), s. 5691.

LE BON, Gustave. *Kitleler Psikolojisi*, İstanbul: Hayat Yayınları, 1997.

MARDİN, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

MARDİN, Şerif. *Türk Modernleşmesi*, der. Mümtazer Türköne, Tuncay Önder, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

MEGAMİZ, Zeki. "Maarri (Ebulala)", *İctihad*, C. 23, S. 241, (1927), ss. 4598-4599.

MEGAMİZ, Zeki. "Maarri (Ebulala)", *İctihad*, C. 23, S. 243, (1928), s. 4640.

MEGAMİZ, Zeki. "Maarri (Ebulala)", *İctihad*, C. 23, S. 245, (1928), s. 4680.

MEGAMİZ, Zeki. "Maarri (Ebulala)", *İctihad*, C. 23, S. 248, (1928), s. 4729.

MEGAMİZ, Zeki. "Maarri (Ebulala)", *İctihad*, C. 23, S. 249, (1928), s. 4745.

MEGAMİZ, Zeki. "Maarri (Ebulala)", *İctihad*, C. 23, S. 251, (1928), s. 4777.

MESLİER, Jean. *Sağduyu Tanrısızlığın İlmihali*, çev. Abdullah Cevdet, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.

NAİM, Ahmet (Babanzade). *İslam Ahlakı'nın Esasları*, Ankara: Elips Kitap, 2011.

NURİ, Bedii. "Kanun-u Veraset", *Şehbal*, S. 18, (1325), s. 348.

"Osmanlıcılık-İslamcılık-Batıcılık-Türkçülük", *Edebiyat Forum*, http://edebiyatforum.com/lise-3-edebiyat-konu-anlatimi-osmancilik-islamcilik-baticilik-turkculuk.html, Erişim: 17.08.2017.

ÖZCAN, Azmi. “Osmanlıcılık”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 33, 2007, 485-486.

ÖZCAN, Azmi. “İslamcılık”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 23, 2001, s. 62-63.

SAFA, Peyami. *Türk İnkılâbına Bakışlar*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013.

ŞEHABETTİN, Cenap. “Şuun-ı Ecnebiye”, *İctihad*, C. 5, S. 107, (1330).

ŞUAYB, Ahmed. “Akvamil-i İctimaiyye III”, *Ulum-i İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*, C. 2, S. 7, (1325), ss. 289-315.

TEMO, İbrahim. *İbrahim Temo’nun İttihad ve Terakki Anıları*, İstanbul: Arba Yayınları, 1987.

TEVFİK, Baha. *Yeni Ahlak ve Ahlak Üzerine Yazılar*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.

TEVFİK, Rıza. “Ahlakın Nüfusa Tesiri”, *Ulum-u İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*, C. 1, S. 2, (1324), s. 236.

TEVFİK, Rıza. “Hukuk-u Esasiyeye Medhal”, *Ulum-u İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*, C. 1, S. 4, (1326), ss. 539-540.

TUNAYA, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler[1876-1938] Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet Dönemi* (I. Kitap), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2001.

UÇAR, Ramazan. *Abdullah Cevdet’te Din ve Batılılaşma*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1997, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 62472).

ÜLKEN, Hilmi Ziya. *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 1998.

YAZIBAŞI, Muhammed Ali. “Klasik Osmanlı Döneminden Cumhuriyet’e Osmanlı’da Ahlak Eğitimi ve Öğretimi”, *İnsan ve toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 4, (2014), s. 767.

YAZIBAŞI, Muhammed Ali. "II. Meşrutiyet Dönemi Batıcılık Akımının Ahlak Anlayışının Değerlendirilmesi", *İnsan ve Toplum Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 1, (2014), s. 124.

"Ziya Gökalp", *Edebiyat Öğretmeni*, http://www.edebiyatogretmeni.org/ziya-gokalp/, Erişim: 12.12.2017.

"Zumer Suresi", 9. Ayet, http://www.kuranmeali.org/39/zumer-suresi/9.ayet/kurani-kerim-mealleri,aspx, Erişim: 27.09.2017.